

“Manas” adını kırk yıl önce Türkoloji öğrenimine başlayınca, bir ansiklopedi maddesi olarak görmüştüm. O zamanlar Türkiye’de yayımlanmış tam bir Manas neşri yoktu. W. Radloff’un derlediği Kırgızca metnin Almanca tercümesi dikkate alınarak, bir mezuniyet tezi yapıldığını biliyordum. Fakat, bu metin yayımlanmamıştı. Rahmetli Abdülkadir İNAN’ın neşri de serbest tercüme ve özet bir metindi.

Aradan yıllar geçti. Manas destanının yazılışının bininci yılı dolayısıyla TÜRKSOY tarafından yayımlanan Emine GÜRSOY-Naskali ve TDK tarafından yayımlanan Naciye YILDIZ neşirleriyle Türkologlar için yeni bir kapı aralandı. Genç Türkologlar, halkiyatçılar, etnologlar ve amatör araştırmacılar bu iki yeni neşri kaynak olarak sayısız makale ve bildiri ürettiler. Fakat, o zamanlar, Türkiye’de Kırgız Türkçesini çok iyi bilen Türkologlar bulunmadığı için bu iki neşir de tam anlamıyla tenkit edilmemiş, aktarmalarda görülen yanlış ya da farklı anlamalar üzerinde durulmamıştı.

Bu neşirlerden sonra Manas’la ilgilenmeye, K. K. Yudahin’in iki ciltlik “Kırgız Sözlüğü”nün Rusça ve Türkçe baskılarını esas alarak, metni yeni bir yorumla aktarmaya başlamıştım. Çalışma çok dikkat istediği için yavaş gidiyordu. Çünkü, bu destan, bir milletin duygusunu, felsefesini, töresini, gelenek ve göreneklerini; en önemlisi dilini ruhunda yaşıyordu. Onun için kelimelerin belirli sözlük anlamlarının yanında nüanslarını da yakalamak gerekiyordu.

Destan, bütünüyle manzummuş gibi görünüyorsa da pek çok bölümünde nesir özelliği de taşıyordu. Nitekim, bunu iki sene kaldığım Kırgızistan’da dinlediğim Manasçıların ağzından da duyunca, aktarmama bu özelliği de taşıdım.

Kırgız Türkçesinden aktarmada sözlüklerin yanında, Manas Üniversitesindeki meslektaşlarım Prof. Dr. Salican Cigitov, Prof. Dr. Kadirali Konkobayev gibi Kırgız Türkologlarının yorumlarından da yararlandım. Hatta Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesinde hocalığını yaptığım (Ekim 1998, Temmuz 2000) Türkoloji bölümünün sevgili ve unutamadığım Kırgız öğrencileri de yardımcı oldular. Pek çok kelimenin yorumunda onların oluru aldım.

Metni aktarırken kafiyelelere dikkat etmek gerekiyordu. Bunun için şu yöntemi uyguladım:

- 1- Kırgız Türkçesi – Kırgız Türkçesi kafiye,
- 2- Kırgız Türkçesi – Türkiye Türkçesi kafiye,
- 3- Türkiye Türkçesi – Kırgız Türkçesi kafiye,
- 4- Türkiye Türkçesi – Türkiye Türkçesi kafiye.

Böylece destanın şiir ruhu kaybolmayacaktı. Gereken yerlerde kafiye oluşturan kelimeler dip notları hâlinde açıklandığı için okuyucu ve araştırmacı hemen bilgilendirildi. Ayrıca, kafiye kelimeleri göze de hitap etsin diye **siyah** dizildi.

Deyim, terim, kişi ve yer adları ile bazı madde adları *italik*, **siyah-italik**, ve **siyah** fontlarla gösterildi.

Manas'ın dizgisi de sabır istiyordu. Kayseri'de edebiyat öğretmenlerinin oluşturduğu Laçın dizgi evi operatörleri bu zor işi de başardılar. Kendilerine teşekkür ediyorum.

W. Radloff varyantı esas alınarak kurulan bu metin, Naskali ve Yıldız aktarmalarından pek çok yerde farklılıklar göstermektedir. Ama yine de benim yorumladığımdan farklı aktarımların yapılabileceğini belirtmek isterim. Manas, kelime kelime araştırıldıkça doğru metinler ve daha doğru aktarmalar ortaya çıkacak, bundan da Türk kültürü kazanacaktır.

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

Aralık 2001, Girne

GİRİŞ

MANAS

Kırgızların millî destanı MANAS, beş yüz elli üç bin mısra olup, büyük bir bölümü manzumdur. Destan;

1. MANAS,
2. oğlu SEMETEV,
3. torunu SEYTEK

hakkındaki bölümlerden ve yine MANAS dairesi içinde olduğu kabul edilen ER TÖŞTÜK ile COLAY HAN destanlarından ibarettir.

Radloff'un tespit ettiği MANAS varyantında ise destan:

1. Manas'ın doğuşu,
2. Almambet'in Müslüman olup Er-Kökçö'yü terk etmesi ve Manas'a katılması,
3. Manas ile Er-Kökçö'nün dövüşü, Manas ile Kanıkey'in evlenmesi, ölümü ve yeniden dirilişi,
4. Bok Murun,
5. Kös Kaman,
6. Semetev'in doğuşu,
7. Semetev

bölümlerinden oluşmaktadır. SEYTEK ile ilgili olaylar SEMETEV bölümünde anlatılmaktadır.

En eski Türk destanlarından, mitolojisinden ve bozkır kültüründen derin izler taşımakla birlikte MANAS, öteki destanlardan bağımsız ve mısra sayısı itibarıyla dünyanın en büyük destanıdır. Günümüzde de bu Manas'tan, manzum bazı bölümler anlatılmaktadır. Bu özelliğinden dolayı MANAS, yaşayan ve Kırgızlarca yaşatılan tek destandır.

MANAS'ta hayatları anlatılan göçebe Kırgızlar, henüz bir devlet kurma, dünyayı zapt etme, halklara, ülkelere hükmetme gibi ülkelere sahip olmayıp, kabile hayatı yaşamaktaydılar. Fakat destan, Kırgızların iç ve dış düşmanları, Budist Kalmuk-Moğollar, Çinliler, kısmen de Uygurlar ve Orta

Asya'da yaşayan öteki Türk boylarıyla yaptıkları mücadeleler, derin vatan ve millet sevgisinin şiirsel söylenişleriyle dikkati çeker. MANAS, millî özellikleri itibâriyle çok renkli, kendisine has deyişlerle yoğrulmuş orijinal bir destandır. Kırgızların folkloruna, gelenek ve göreneklerine, inançlarına, törelerine, bozkır hayatına, etnografyasına (*giyim-kuşam, çadır hayatı, hayvancılık, deve ve at koşumları, mutfak kültürü* vb. gibi), deyimler, terimler, ata sözleri gibi bilgilerin yanında, Türk Dili Tarihi için çok değerli olan dil, edebiyat ve tarih malzemelerini de bünyesinde yaşatmaktadır. **Kişi, boy, soy, oymak, cemaat adları** ile (Ak-tulpar, Kara-ker, Kıl-ciren, Korcong-boz, Koyon-boz, Kök-ala, Kök-borçuk... vb. gibi **at**; Ak-şumkar gibi **kuş**; Ak-taygan, Bay-töböt gibi **köpek** adları) özel **hayvan adlarını** taşıması açısından da bir **ONOMASTİK** hazinesidir. Ayrıca: Abılay, Abeke, Açık, Acıbay, Ak-saykal, Albay vb. gibi pek çok kadın ve erkek kahramanların adlarını da belirtmesinden dolayı önemlidir.

Bu arada, Ak-albars ve Süt-bolot adlı **kılıç**, Ak-otpok ve Kök-kübö adlı **zırh**, Ak-tinke adlı **hançer** özel adlarını da görerek, Kırgızların **ad verme geleneğine** verdikleri önemin izlerini tespit edebiliyoruz.

MANAS destanında adı geçen Abeke, Abılay, Açık, Ağış, Acıbay, Ak-erkeç (kadın), Akılay/Nakılay (kadın), Ak-nakış (kadın), Ak-kıyaz, Akpay-mamet... vb. gibi bazı **kahraman-alplerin** hayatı ve özellikleri **Oğuz Kağan, Dede Korkut, Alpamış, Köroğlu** gibi Türk destanlarındaki **kahraman-alplerin** hayatı ve özellikleriyle yakından benzerlik gösterir.

MANAS'ta adı geçen Aç-maral, Ağır-min, Ak-bulung, Ak-ermen, Ak-cermen,.....Balakşan (Bedehşen), Balk/Balık (Belh), Bar-köl, Becin, Boy-barak...vb. gibi **coğrafi** adlar; Erkeç (keçi halkı), İndi (Hintli), İt (Köpek halkı), Kazak, Kırım, Kıtay, Kızıl-Baş, Nayman, Nogoy, Noygut, Oyrot, Oogan (Afgan), Orus (Rus), Özübek (Özbek), Şürşüt (Mançu), Tecik (Tacik) **kavim adları** ile yukarıda belirttiğimiz **kişi adları** Genel Türk Tarihi içinde yer alan tarihî ve coğrafi gerçeklere uygundur. Bu bakımdan, bu destan, yakın tarihe kadar yazılı eserlere sahip olmayan göçebe Kırgızların hayatını bütün yönleriyle aksettiren bir ansiklopedi niteliğindedir. Bu özelliklerinden dolayı Kırgızlar, bir "**Manas Ansiklopedisi**" hazırlamışlardır.

MANAS ve etrafındaki yiğitlerin mücadele ettiği "kâfir"ler, Moğol asıllı Budist Kalmuklar ve Çinlilerdir. Fakat, destanda, Kırgızlar arasında yapılan kardeş kavgalarının kanlı sahneleri de sık ve geniş şekilde yer alır. Bütün bu savaş sahneleri anlatılırken *sihir* ve *büyüye* bağlı masalımsı hayalî sahnelere yer verilirse de destanın gerçekçi bir üslûpla anlatıldığı görülür. Öyle ki, bazı *tabiat, eşya, hayvan ve insan tasvirleri, kahramanların bazı duyguları; ümid, korku ve heyecanları* çağdaş roman anlatışına benzer bir

şekilde ve büyük bir ustalıkla anlatılmıştır. Baba ile oğulun, kardeşle kardeşin, gelinle kaynananın, yeğenle amcanın, karı ile kocanın birbirleriyle mücadelesi çok açık olarak, hatta bazan dramatik bir şekilde ifâde edilmiştir. MANASÇI, bu destanda, o devirde görülen sosyal hayatın bazı aksayan yönlerini, âdetlerin, gelenek-görenek ve törelerin, ahlâksızlığın ve zalimliğin tenkidini de sert bir ifâde ile yapabilmıştır.

*

* *

Manas Destanı'ndan bahseden en eski kaynak Seyfeddin Molla'nın *Mecmu'u't-Tevârih* adlı XVI. yüzyılda yazılmış olan eseridir. Bu eserde **Manas** tarihî bir kişi ve kahraman (alp) olarak gösterilir.

Manas üzerine çalışan bazı bilim adamlarına göre MANAS destanı, Kırgızların Yenisey ırmağı ile Minusinsk bozkırlarındaki hayatları sırasında, 840 yılı civarında, büyük bir devlet kurdukları yıllarda, Uygur Türkleri ve Çinlilerle yaptıkları savaşlarda oluşmaya başlamış; daha sonra, XVI-XVII. yüzyıllardaki Kırgızlar ile Kalmukların veya Budist Kalmuk Moğolları ve Çinlilerin Orta Asya'daki Müslüman Türk kavimleriyle yaptıkları savaşlar sırasında bünyesine yeni unsurları da alarak zenginleşmiş, 1917 Sovyet devriminden önce ve sonra da yönetime yapılan övgülerle, yeniden teşekkül etmiştir.

Daha çok XIX. Yüzyılda destana İslâmî unsurlar girmiştir. Böylece bu büyük destan, **alplerle** (Müslüman kahramanlarla) **kâfirler** (Budist Kalmuk Moğollar) arasındaki savaşlar ve kardeş kavgaları şeklinde görünen yeni bir şekil kazanmıştır. Destanın bünyesine sonradan giren İslâmî unsurlar **Manas**'ın orijinal yapısını ve bütünlüğünü bozmadığı gibi, Kırgızlar arasındaki milliyet duygusunu da olumlu yönde etkilemiştir. Destan, bu heyecanlı duygularla yaşatılarak bugüne kadar getirilmiştir.

Destanın millî ve dinî duyguları beslemesi, canlı tutması, devrin Sovyet hükümetini rahatsız etmiş, 1951-1954 yılları arasında, (*Dede Korkut, Alpamış, Oğuz Kağan* vb. gibi) öteki Türk destanlarıyla birlikte okunması, anlatılması ve basılması yasaklanmıştır. 1952 yılında Bişkek (eski adı: Frunze)'de toplanan sözde bir sempozyumla da destandaki gayri insanî (!), şovenist (!), feodal cemiyetin duygularını aksettiren zararlı kısımlar (!) tespit edilerek kötülenmiştir. Fakat, halktan ve münevverlerden gelen baskılar sonucunda **Manas** hakkında bilimsel araştırmalar yapılarak, destandan parçalar

yayınlanmış; daha sonra *Bok Murun*, *Semetey* ve *Seytek* bölümlerinin pek çok varyantı derlenmiştir.

Kırgızların bu ölümsüz destanını bilim dünyasına ilk duyuran Kazak bilgini **Çokan VELİHANOĞLU** (1835-1865)'dur. Çinggis Kağan'ın soyundan gelen bu Kazak prensi, 1856'da Kırgızistan'da yaptığı seyahatte **MANAS DESTANI**'nı derlemiş, 1861 yılında "*Rus Coğrafya Cemiyetinin Yazıları*" dergisinin I. ve II. Kitaplarında "*Kökütey Han'ın Aşı*" (yoğ töreni) adlı kısmını, Rusça'ya çevirerek yayımlamıştır.

Türk dili ve kültürüne büyük hizmetleri bulunan, Orhun yazıtlarının ilk okuyucularından ve "Türk Lehçeleri Sözlüğü" (4 cilt), "Türk Halk Edebiyatı Numûneleri" (10 cilt), "Sibiryadan", "Tşastvustuk" gibi büyük eserlerin yazarı Alman asıllı Rus Türkoloğu W. Radloff, 1862, 1864 ve 1869 yıllarındaki Kırgızistan gezilerinde Manas'tan parçaları derleyerek yazıya geçirmiş ve bunları "Türk Halk Edebiyatı Numûneleri, C.V" (St. Petersburg 1885) içinde Kırgızca-Rusça-Almanca olarak yayımlamıştır.

Manas üzerine pek çok yayın ve derleme yapılmıştır. Bugün Kırgızistan'da yaşayan Manasçılardan pek çoğu bu destanı ezbere okuyabilmektedir. Kırgızistan'da yapılan derleme çalışmaları sonucunda, Manasçılardan derlenmiş **ONÜÇ** ayrı varyant, yazma olarak bulunmaktadır.

MANAS destanı üzerine yapılan en önemli çalışmalardan birisi de Kazak yazarı ve bilim adamı Muhtar **AVEZOV**'undur. **AVEZOV**, 1930 yılından beri yaptığı çalışmaları otuz yıl devam ettirmiş ve destanın halk arasında yaşayan pek çok varyantını ortaya çıkarmıştır.

MANAS üzerine çalışan pek çok Kazak ve Kırgız bilim adamı bulunmaktadır. Bunların yapmış oldukları çalışmalardan bazıları Kazakça, Özbekçe ve Türkiye Türkçesine de aktarılmıştır.

Türkiye'de MANAS üzerine çalışan bilim adamlarının başında Başkurt Türkü asıllı türkolog Abdülkadir **İNAN** gelir. Onun Kültür Bakanlığı yayınları arasında çıkan "*Manas'tan Seçmeler*" (Ankara 1973; İstanbul 1992) adlı eseri ilk önemli neşirdir.

Bu neşirden yıllar sonra, 1995 yılında, Emine **GÜRSOY-NASKALİ** tarafından yayına hazırlanan **RADLOFF** varyantı "*Manas Destanı*", **TÜRKSOY** tarafından büyük boy ebatta, Kiril harfleriyle Kırgızca-Lâtin harfleriyle Kırgızca-Lâtin harfleriyle Türkiye Türkçesi olmak üzere üç sütun halinde neşredilmiştir. (Ankara 1995, 279 s.)

Naciye Yıldız tarafından doktora tezi olarak hazırlanan Radloff varyantı da TDK tarafından "*Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*" (Ankara 1995, 956 s.) adı ile yayımlanmıştır.

1995 yılı Manas'ın yazılışının 1000. yılı olması dolayısıyla Türkiye'de yapılan çeşitli bilimsel toplantıların bildirileri de farklı adlar altında yayımlanmıştır.

*

* *

MANASÇILAR

Manasçılar, Manas destanın obuz çalıp, türküler söyleyerek anlatan; el-kol ve baş hareketleriyle MANAS, SEMETAY, SEYTEK, ER TÖŞTÜK ve COLAY HAN gibi destan kahramanlarının konuşmalarını yer ve olaya uygun olarak ses tonlarında canlandıran, "OZAN-ÂŞIK-MEDDAH-AKTÖR" karışımı meziyetleri bünyesinde toplayan sanatçılardır.

Manasçılar, ustalarının yanında, iyi bir hikâyeci; iyi bir aktör; iyi bir türkücü, iyi bir bestekâr ve çok başarılı bir kompozitör olarak yetişmişlerdir. Bu meziyetleri taşımayan kimselere "manasçı" denilmez.

Manas Destanını çok iyi bilen Manasçılara "NAGİZ (gerçek) MANASÇI"; yarım bilenlere "ŞALA (yarı) MANASÇI" adı verilir. "Nagiz Manasçı"lar destanın tamamını âdabı ve erkânı ile anlatırlar ve ÜÇ BÜYÜK KOLU da bütün epizotlarıyla, kesintisiz olarak, fakat ancak ALTI ayda söyleyip tamamlayabilirler.

Bilinen en eski Manasçı **KELDİBEK** (1750- ?)'tir. Öteki tanınmış Manasçılardan bazıları da şunlardır:

"Balık" lâkaplı **BEKMURAT** (?-1868), **NAYMANBAY**, **AL ÇONBAŞ**, **TINİBEK**, **ÇÜYÜK**, **SAĞIMBAY ORAKBAKOĞLU** (1867-1930), **SAYAKBAY KARALAYOĞLU** (1894-?), **TOGOLOK MOLDO**, **Ş. RİSMENDEYEV**, **C. KOCEKOV**, **B. SAZANOV**.

Kazak Manasçıları arasında **Cambil Cabayoğlu** (1846-1945), **Mayköt**, **Kulmambet**, **Süymbay**, **S. Mürsekoy** ünlülerdendir.

Günümüzde, Kırgızistan ve Kazakistan'da MANAS'ı yarım veya tam olarak söyleyebilen genç Manasçılar bulunmaktadır.

*

* *

MANAS DESTANININ ÖZETİ VE KOLLARI

Üç büyük "KOL"dan ibaret olan destanın, MANAS adını taşıyan birinci bölümü: Manas'ın doğumu, güç sahibi olarak kendisini tanıtmaları, Kırgızlar arasındaki savaşlarda şöhret kazanması, Kalmuklara karşı elde ettiği başarılar, Kırgızları bir bayrak altında toplaması, ilini düşman istilâsından kurtarması gibi olaylardan oluşmaktadır.

"Kara Han'ın oğlu YAKUP (Cakıp) Han ile Haydar Han'ın kızı, karısı ÇIYRICI'nın çocukları olmaz. Baba Yakup bir çocuk vermesi için Tanrıya yalvarır ve bir erkek çocukları olur. Yeni doğan çocuğa "dört ulu peygamber" tarafından MANAS adı verilir ve çocuğun geleceği hakkında kehanetler yapılır. Beşikte iken konuşmaya başlayan Manas'ı Hızır aleyhisselam korur; kâfirleri (Kalmuk ve Çinliler) yeneceğini bildirir. Baba Yakup oğlunun yetişmesi için BAKAY'ı görevlendirir, ilerisi için tasarlanan iki gâzanın mâhiyeti anlatılır; Manas çabucak büyür ve yiğit bir delikanlı olur; Kaşgar'da bulunan Çinlileri haraca bağlayıp doğuya sürer.

Bu bölümün en güzel kısımları, **Kökütey Han Aşı** (Kökütey Han'ın yoğ "matem" töreni), Manas'ın yaralanması ve ölümünün anlatıldığı parçalarıdır.

Manas, **KÖKÇÖKÖZ** ve **KÖZ-KAMAN** tarafından zehirlenerek öldürülür. (Bu ölüm olayı, Radloff'un derlediği varyantta, beşinci bölümde etrafli şekilde yeniden ele alınıp anlatılır.) Manas, destanda üç defa ölür:

İlk defa, **KÖKÇÖ** ile savaşırken, aldığı yara onu öldürür;

İkinci defa, zehirlenme neticesinde ölür;

Üçüncü defa, geri dönemeyecek şekilde ölür.

Manas'ın öldürülmesinden sonra, Kırgızlar arasındaki iç çekişmeler artar, iktidar mücadelesi yeniden başlar. Bu bölümlerde hürriyet savaşları motifinin daha zayıf olduğu görülür.

SEMETEY ve **SEYTEK** kollarında ise Kırgızlar arasındaki kardeş kavgasının derin izleri görülür. Millî mücadeleden çok şahsî kavgalar, hanlar ve beyler arasındaki anlamsız iç savaş anlatılır.

SEMETEY'in adını alan yedinci bölümde Manas'ın karısı **KANIKEY** ve annesi **ÇIYRICI** (veya **ÇIYIRDI**), küçük Semetey'i yanlarına alarak Buhara'ya, Manas'ın kayınatası olan **TEMİR HAN**'a sığınır. Semetey, Buhara'da dayısı İsmail'in yanında kim olduğunu bilmeden büyür. Ondört yaşına geldiğinde kim olduğunu öğrenir. Babası Manas'ın da vasiyeti üzerine **TALAS**'a geri döner. Uzun mücadelelerden sonra, iktidarı dedesi Temir Han ile amcalarının elinden alır. Buna rağmen Kırgızlar arasındaki beylik ve benlik

mücadeleleri bitmez, sürer gider. Bu mücadeleler sonunda, akrabalarından birisi olan **İLYAS HAN**, **SEMETEY**'i öldürür ve karısı **AY-ÇÖRÖK**'i de kendisine alır.

Bu bölümün asıl baş karakteri MANAS'ın karısı, **SEMETEY**'in annesi **KANIKEY** ile **SEYTEK**'in annesi **AY-ÇÖRÖK**'tür. Her iki bölümde de başroldeki kadının intikam alması incelenir.

SEYTEK kolu, Manas destanının üçüncü bölümü olup, Seytek'in hayat hikâyesinden ibarettir. Seytek de babası **SEMETEY** gibi gençlik yaşına gelince, babasının kâtillerinden intikamını alır, iktidarı eline geçirir, uzun zamandır esir olan dedesi Manas'ın karısı, büyük nenesi **KANIKEY**'i de esaretten kurtarır.

Üç nesle uzanan destanda MANAS kurucu görevini görür, oğlu **SEMETEY** iktidarı tehlikeye sokar. **SEMETEY**'in oğlu **SEYTEK** ise işleri yeniden düzene koyar. **KANIKEY**, oğlu **SEMETEY**'i **YAKUP**'tan ve onun oğulları **ABEKE** ili **KÖBÖŞ**'ün elinden kurtarır, büyük zorluklar sonucu selâmete çıkarır.

Ancak, **SEMETEY** başa geçtikten sonra işleri doğru düzgün götüremez: önce, âdab, erkân bilmediği için Manas'ın yiğitlerini gücendirir ve uzaklaşmalarına sebep olur. Sonra, akrabası **ÜMÜTÖY**'ün nişanlısını kaçırmış... Törelere yerine getirmemiş. Rüyasında uyarılınca kadar ölmüş babasının anısına saygıda kusur eder.

Semetey'in sonu kötü olacaktır. Semetey ile birlikte soyunun da sonu tehlikeye girmiştir.

Semetey'i yenen **ER-KIYAZ**, Semetey'in yeni doğan oğlu **SEYTEK**'i öldürmek üzeredir. Tıpkı **KANIKEY**'in Semetey'i alıp kaçırarak kurtardığı gibi bu sefer de **AY-ÇÖRÖK**, "**KUGU**" şekline gireceğini ve babası **AKIN-HAN** ile yiğitlerini çağıracağını söyleyerek **ER-KIYAZ**'ı tehdit eder ve **SEYTEK**'i kurtarır.

*

* *

Bu üç büyük kol dışında, Manas dairesi içinde kabul edilen **ER TÖŞTÜK** ve **COLAY HAN** destanları da vardır ki, bu son iki kol bazı bilim adamları tarafından "müstakil birer destan" olarak kabul edilirler. Bazı bilim adamlarına göre bu iki destan da MANAS'ın birer epizodu olup, onun etrafında oluşmuşlardır.

*

* *

MANAS ADI ÜZERİNE

Dünyanın en uzun destanlarından olan "MANAS", Kırgız Türklerinin zengin bir dil hazinesi ve zengin bir dil hazinesi ve folklor-etnografya ansiklopedisidir. Manas, Türkiye Türkçesine dört kez aktarılmışsa da henüz geniş halk kitlelerine yayılmış değildir. Türkiye'deki Manasla ilgili yayınlar şunlardır:

- 1) Abdulkadir İNAN, *Manas Destanı*, Kültür Bakanlığı yayını.
- 2) Emine GÜRSOY - NASKALİ, W. Radloff, *Manas*, Ankara 1995, Türk soy Yay.

- 3) Naciye YILDIZ, *Manas*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1996.

Manas Destanı henüz dil özellikleri bakımından (fonetik, morfoloji, sentaks ve leksikoloji) araştırılmamıştır. Naciye YILDIZ tarafından yapılan doktora çalışması folklor ve halk edebiyatı ağırlıklıdır.

Manas'ın Naskali ve Yıldız tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmış olan metinleri, ne yazık ki tam aktarma değildir. Naskali'nin neşrindeki Türkiye Türkçesi karşılıkların büyük bir bölümü Kırgızca Manas'ın tam anlamını vermekten çok uzak olup, "serbest tercüme" niteliğindedir. Bu aktarmada eserin şiir özelliğini sağlayan "aliterasyonlar" ve "kafiye" dikkate alınmadığı için destâni duygu ve müzikal hava kaybolmuştur.

Yıldız'ın kurduğu Türkiye Türkçesiyle metin de Naskali'nin yayını gibi hatalıdır. Kırgızca metnin pek çok kelimesi özellikle "deyimler" Türkiye Türkçesine aktarılırken asıl anlamları ikinci plana itilmiş ya da Kırgızcaları üzerinde hiçbir açıklama yapılmadan ve not düşülmeden olduğu gibi verilmiştir. Bu yüzden metnin bütünündeki birlik kopmuştur. Hele "Manas" destanının yazılışının bininci yılı dolayısıyla Naskali neşrine dayanılarak yazılan makale ve bildiriler, bu neşirdeki serbest "aktarma ve yorumlar" yüzünden mesajlarından uzaklaşmışlardır. Bu konu ayrı bir bildiri ile gündeme getirilmiş ve tespit edilen aksaklıklar ayrıca sunulmuştur.

Burada işaret etmek istediğimiz husus, "MANAS" adının taşıdığı anlam ve kökeni ile ilgilidir. "Manas" adının ne anlama geldiğine dair yeterli sözlük bilgisine sahip değiliz.

Türkçe sözlüklerde bu adla ilgili bilimsel kayıt yoktur. TDK tarafından yayınlanan "Türkçe Sözlük"te de kelimenin bambaşka anlamı verilmektedir (bk. C.II, s. 985a) Finli Türkolog Martti Räsänen'in "*Versuch eines*

Etymologishcen Wörterbuch der Türkssprachen" (Helsinki 1969) adlı etimolojik sözlüğünde de bir bilgi yoktur.

"Manas" adının Sanskritçe'de "gönül" anlamına geldiği; Budizm'de "eski bir ilâh adı" olduğu; Doğu Türkistan'da "bir savaş tanrısının adı" (turgan ulmas, Uygurlar) olduğu hakkında bazı şifâhi bilgilerimiz varsa da kaynak gösteremediğimiz için yeterli değildir.

Manas adı ile ilgili ciddi bilgi E. J. Eitel'in "*Hand-Book four the student of CHINESE BUDHISM*" (Honkong-Shang hai: Lane, Crawford and co., 1870, s 71) adlı eserinde bulunmaktadır. Bu eserde:

"MANAS. Lit The mind. The last of the 6 vidjgana or sensations also callet the 6 âyatana of organs. The mental faculties which constitute man as a moral and intelligent being. The Mongols explain the term "will or desire" açıklanması bulunmaktadır.

Aynı sayfada verilen "Mânasa" adı ile ilgili bilgi de ilgi çekicidir:

"MANASA or manasvin. Explained by lit. Produced by the mind (sc. Of Brahma), or by lit. A large body. 1. The modern name (manasasarovâra) of the lake anciently called anavatapta. 2. a naga king, the guardian deiti of that lake."

Yukarıda yazılanları "ansiklopedik bilgiler" de desteklemektedir. Manas adı ile ilgili olarak "*Ana Britannica*" da (C.XXI, s. 401) yazılan madde şöyledir:

"MANAS. (Sanskrit dilinde "düşünce"), Hint felsefesinde, bilinç düzeyinde önce duygusal izlenimler arasında eşgüdüm sağlayan insan "zihni."

İnsan bir şeyi gördüğü, duyduğu ve kokladığı zaman manas, birbi riyle zorunlu ilişkisi bulunmayan bu üç farklı izlenimi bir ve aynı nesneyle ilgili olduğunun bilincine varılmasını sağlar.

"*Büyük Larousse*" (C. XV, s.7742) ansiklopedisindeki madde de şöyledir:

"MANAS. Düşünce anlamına gelen ve duyu verilerini, daha onları birleştirerek bilince sunmadan önce düzenleme yetisini adlandıran Sanskritçe sözcük. Bütün biçimleriyle Hindu çilesi, çok değişken olarak kabul edilen bu yetiyi egemenlik altına alma çabasıyla başlar."

MANAS adı, yukarıda künyesini verdiğimiz “CHINESE BUDHISM” sözlüğünde “mind” anlamına verilmektedir. Bu kelimeyi Türkçe’ye çevirecek olursak, “akıl, zihin, dimağ, fikir, kafa; zekâ, idrak; şuur; kafalı adam” anlamlarıyla karşılandığını görürüz. Bunlar da ansiklopedilerde verilen “düşünce” sözcüğünün eşanlamlısıdır.

Manas adı, “Manasse” şeklinde kabile adı olarak tarihte yaşamıştır. “Maverai Ürdün”de yerleşmiş bir Yahudi kabile olup İsrailoğullarını oluşturan 12 kabileden birisidir. Adını İakub’un oğlu Yusuf’un küçük oğulları Manasse’den alan bu kabile Hz. Süleyman zamanında ortadan kaybolmuştur.” (bkz “Büyük Larousse”, C.XV, s.7743; “Ana Britinnica”, C.XXI. s. 402)

1604-1657 yılları arasında yaşamış olan “Manasse ben Israel” adlı kişinin adı ile Bizanslı tarihçi ve şair “Konstantions Manasses”in adındaki “MANAS” kelimeleri bu adla ilgili olmalıdır. (a.g. yerler)

MANAS adının Bhutan ve Hindistan’da (Assam) ırmak adı olarak yaşadığı bilinmektedir. “Büyük Larousse”, C.XV. s. 7743)

Manas adı ile ilgili önemli yer adları şunlardır:

1) Manas sanctuary: Hindistan’ın Assam bölgesinde Gahuati’nin batısında 272 km²’lik doğa koruma alanı.

2) Manassarovar gölü: Himalayalardaki yüksek bir vadide 5600 m. yükseklikte 560 km²’lik bir göl. Hindular ve Budistler tarafından kutsal sayılmış Sanskritçe eserlere konu olmuştur.

3) Manasija manastırı: Sırbistan’da Dostopovaç yakınlarında eski kale manastırı. Duvarlarında dikkat çekici resimler bulunan kilise XV. yüzyılda kurulmuş olup, önemli bir kültür merkezi idi.

4) Manaslı: Himalayaların Nepal’deki kesiminde, 8156 m.lik doruk. (bkz “Büyük Larousse”, C.XV, s.7743)

MANAS adı Niğde’nin Bor ilçesinde “mayıs böceğinin tırtıl durumu” (bkz. Derleme Sözlüğü, C.IX s. 3116 b) kullanılmakta; bu sözcük TDK yayını Türkçe Sözlük’te “Kın kanatlarından ergin evrede yaprakları kurtçuk ögesinde kökleri kemirerek tarım bitkilerine ve orman ağaçlarına büyük zarar veren bir böcek” (C.II, s. 985a) şeklinde tanımlanmaktadır.

Bu sözcüğün:

a) Bok böceğinin eşanlamlısı,

b) Genellikle kıvı sarı renkli ve beyaz hareliriri Mayıs böceğiriri (Polyphylla fullo) adı ile ansiklopedilere girdiğiriri görülmektedir. (bkz “Büyük Larousse”, C. V, s.7743)

Manas adı, destanda açıklıkla anlatılmaktadır. Destanın I. bölümündeki “Manasın doğuşu”; kahramanın nasıl doğduğunu ve kendisine nasıl ad verildiğini hikâye etmektedir. Aşağıda görüleceğiriri üzere, Manas doğduğunda “beyaz eti pamuk gibi, kemikleri bakır gibi”dir. Onun doğumu şerefine bir ak kısırak kesilir; Cakıp (Yakup) Han oğlunun adını DÖRT ULU PEYGAMBERE “MANAS” koydurur.

Manas uçurumun kenarında kundaklanır; (erken) gülmeye başlar ve beşikte yatarken konuşur.

Yukarıdaki bilgilerin ışığında destandaki MANAS adının Sanskritçeden Kırgız Türkçesine geçmiş ödünç bir kelime olduğu ve “kafalı/akıllı/zeki adam” (İng. mind) anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda Türklerdeki ad verme geleneğine uymaktadır.

Manas adının Anadolu’nun Bor İlçesinde kullanılan “zararlı böcek” ve ansiklopedide belirtilen “mayıs böceğiriri/bokböceğiriri” anlamıyla hiçbir ilişkisi bulunmadığı anlaşılmaktadır.

MANAS DESTANI'NDA MEDENİYET UNSURLARI

“Manas Destanı”, 553 bin mısra ile dünyanın en uzun destanları arasında yer almasının yanında, büyük bir “bozkır kültürü”nün izlerini de içinde yaşatmaktadır. Bin yıllık bir tarihî süreç içerisinde, destanın katmanları arasında görülen medeniyet unsurları gözleri kamaştıracak niteliktedir. Bu destanda görülen medeniyet unsurları ile Türkolojiyi çok yakından ilgilendiren “adbilim”, “etnografya”, “folklor” ve “halk edebiyatı” konularının basit bir tasnifini şöyle yapabiliriz:

I. KİŞİ ADLARI:

II. COĞRAFİ ADLAR:

1. Yer adları (dağ, tepe, ova adları)
2. Su adları (deniz, göl, akarsu adları)

III. ETNOGRAFİK UNSURLAR:

1. Toplum hayatının izleri - Töre - Gelenek ve Görenekler,
2. Kadın ve erkek giyim kuşamları,
3. At koşumları,
4. Yiyecek ve içecekler,
5. Çeşitli ev âlet ve edavatları,
6. Savaş âletleri,
7. vb.

IV. FOLKLORİK UNSURLAR

1. Halk oyunları,
2. Halk musikisi,
3. vb.

V. HAK EDEBİYATI UNSURLARI:

1. Türküler,
2. Deyimler, terimler, tekerlemeler,
3. Atasözleri,
4. Mâniler,
5. vb.

Türkolog meslektaşımız Emine Gürsoy-Naskali tarafından yayına hazırlanan “MANAS DESTANI” (Ankara 1995, Türksoy yayını) adlı eserin 269-274. sayfalarında “*özel isimler indeksi*” bölümünde “kişi, özel ad taşıyan /tüfek: Ak-kelte, zırh: Ak-olpok, hançer: Ak-tinke, kılıç: Süt-bolot” gibi madde adları verilmiştir.

Kişi adları verildikten sonra, genellikle, kadın ve erkek için “kahraman”, “kadın kahraman”; bazı özel durumlarda “deriş: Ay-koco” “evliya: Baabedin”, “hoca: Cangır”, “hazret: Er Nazar”, “kırk yardımcı ruh: Kırk Çilten”, “cadı karısı: Kuu-kempir”, “kötü niyetli danışman: Mengdibay”, “falcı: Targıl-tay”, “çoban: Taşsa-bek”, “silah yapan usta: Tökör usta”, “huri: Altınay” açıklamaları yapılmıştır.

At, kısrak, köpek ve kuş adları da “*Özel İsimler İndeksi*” içinde verilmiştir.

AT: Ak-bangkıl, Ak-borçuk, Ak-bunçung, Ak-kula, Ak-tulpar, Carmoyon, Coor-ker, Çal-kuyruk, Çong-kara, Kambar-boz, Kara-ker, Kara-aygır, Kart-küröng, Korcong-boz, Koyon-boz, Kök-ala, Kök-çolok, Kök-teke, Köröngçü, Kuu-çabdar, Maniker, Merdiyen, Sur-kula, Tay-buural, Too-toru;

KISRAK: Boz-bee

KÖPEK: Ak-taygan, Bay-töböt “bekçi köpeği”

KUŞ (SUNGUR): Ak-şumkar

TABIAT ÜSTÜ YARATIK: Cerin-sekirtpes

adları “Manas” içinde yer alan özel isimlerdir.

Bu adların 553 bin mısralık MANAS Destanı içindeki sayısı oldukça kabarıktır olmalıdır. Elimizde bulunan DÖRT ciltlik SAGIMBAY OROZ-BAK UULU’nun varyantı Boyonça’nın açıklamalı bir indeksi olmadığı için bu konuda yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak, IV. cildin 354-366. sayfaları arasında verilen “Kiteptegi Ayrım Sözdördin Tüşündürmösi”, “Kiteptegi Adam Attarının Tizmesi”, “Kiteptegi Etnonimderdin Tizmesi” ve “Kiteptegi Toponimderdin Tizmesi” başlıklı bölümlerde verilen adların genel Türk tarihi içindeki yeri önemlidir.

Bunun yanında, Manas’ın 1000 yıllık süre içerisinde kaç katmandan oluştuğu, bu katmanların neler olduğu ve Kırgızların devlet oldukları, Çarlık Rusyası hâkimiyetine girdikleri ve Rus komünizminin esareti altında bulundukları dönemlerde destana hangi mısraların girdiği araştırılmalıdır. Gerçi,

Radloff varyantında komünizm dönemine ait mısralar açıkça görülebilmektedir; ama bu gibi “sahte” söylentilerin gerçek MANAS’ın yapısından çıkarılması gerekmektedir. Mesela:

“Rus milleti pek cömerttir, (II/1780-1786)

Rus iline giderseniz

Ak Han ile yemek yiyin,

Çıkarıp elbisesini size verir.

Rus ilinde yaşayın.

Rakı için, buğu çıkar

Erce (Kırg.:bulka) için su çıkar”

mısraları destana eklenmiş bir “yama” gibi durmaktadır.

“MANAS”ın Radloff varyantında geçen “Coğrafya isimleri” Emine GÜR SOY-NASKALİ yayınının 275-277. sayfalarında açıklamalı olarak verildiği için, burada tekrarlamaya gerek görülmemiştir. Ancak, bu adların öteki Türk yurtlarındaki, özellikle Anadolu’da yaşayan benzerleri üzerinde durulması gerektiğini vurgulamak isterim. Meselâ: MANAS adının Anadolu’da kom, mezra, yayla, ova vb. adı olarak verilir verilmediği araştırılmalıdır. Bu arada, Niğde ili Bor kazasında “Mayıs böceğinin tırtıl durumuna “*manas*” adını nverildiğini de hatırlamak isterim (bkz. *Derleme Sözlüğü*, IX, s. 3116 b)

MANAS, hareketli bir destan olduğu için bozkır kültürünün yerleşik unsurlarını pek fazla işlememektedir. Bu varyantın içinde zaman zaman görülen etnografik ve folklorik unsurlar da oldukça önemlidir. Meselâ, “*Manas’ın Doğuşu*” bölümünün 12-22. mısralarında geçen şu sözler “doğumla ilgili inanışlar” açısından dikkat çekicidir:

“Çıyırıcı’yı alalı/ ben bir çocuk öpmedim,

Çıyırıcı çözdüğü saçını taramadı,

Allah’a tövbe deyip hiç işime bakmadı!

belini sıkı boğmadı, Çıyırıcı bana oğul doğurmadı.

Çıyırıcı’yı alalı,

yazı kışı oldu tam ondört yıl,

evliya mezarlarına gitmedi,

elmalıkta yuvarlanmadı,

kâpıcalarda gece yatmadı!”

mısraları Kırgız Türklerinin doğumla ilgili gelenek-görenek ve töreleri hakkında ip uçları vermektedir.

Doğumdan sonra çocuğa ad verme geleneği de Orta Asya Türk kavimleri arasında oldukça önemlidir. Müslüman Türk boylarının hemen hepsinde “AD TOYU” adı altında yemekli bir şölen düzenlenmekte, çocuğa verilecek ad, yemeği takiben sağ kulağına ezan okunduktan sonra “Besmele” ile söylemektedir. Bu töre, Kayseri’ye 40 sene önce yerleşmiş olan Uygur (Doğu Türkistan) Türkleri tarafından hâlâ sürdürülmektedir. Manas’ta da bu geleneğe benzer izler bulunmaktadır:

“Yakup Han, karısı Çıyırıcı’dan/ şimdi bir oğlan doğurttu./ Oğlunun yüzüne baktı,/ beyaz eti pamuk gibi,/ kemikleri bakır gibi./ Bir ak kısırak kestirdi,/ Yakup Han, doğan oğlunun adını/ dört ulu peygambere/ “Manas” koydurdu./ Dört peygamber onu kucakladı,/ peygamber çocuğu sınıadı./ Yarkent’ten gelen yedi elçi/ yemeği övüp yiyip gitti,/ “Manas” obur olacak!” deyip gitti./ Çin’den gelen kırk elçi/ yemeklerden bol yiyip gitti,/ “Manas Çinlileri kıracak!” deyip gitti./ N ogay’dan gelen on elçi/ oturup eti yiyip gitti,/ “Manas korkunç olacak!” deyip gitti.” (45-59)

Yukarıdaki mısraların Uygur Türklerinin yaşayan “Ad toyu”na çok benzediği açıkça görülmektedir. Bunun için de Kırgız kültür tarihinin iyi bilinmesi gerekir.

Manas’ta zaman zaman mısralara gizlenmiş olarak geçen şu sözler, Türk kültür ve medeniyet tarihi için önemlidir:

beşikte yat-; eyer vur-; (yakası altın, yeni bakır,/ delikleri kuş gözü kadar küçük ak zırhını/ altından nakışlı yaptırdığı/ gümüşten nakışlar döktürdüğü) zırhını giy-; kazan asıp ateş yak-; ipekli (kumaş); ince yaka; altın ölgülü, saçaklı kuşak; kara kalpak; düğme; makas; ustura; kitap; ak çadır; ipekten kalın yaygı, kadifeden kalın yaygı; semâver; çanak; kıl zırh; (yakası altın yeni bakır, hiç ok işlemez, hiçbir tüfek kurşunu geçmez) zırh (II/1762-1765); altın taht; nakış; altın başlık; bayrak; Kalmuk hırkası; bohça; kırmızı tulumu; süt kovaları; sahtiyan; Çin ipeği; tokmak; som demir; altın örgülü saçaklı kuşak; pirinç kaplı ibrik; şıkırtılı tulum; çini çanak; yatak; çuvaldız; yular; heybe; pabuç; kamçı, “ince, ince keşilmiş/ iki karış örülmüş/ altın saplı kamçı; baş örtüsü; süngü; tüfek saçması; kara çelik kılıç; kin; demir tabanlı üzenği; çizme; “perçinli, boz renkli” kese; “siyah samur” kalpak;

“uzun ökçeli” çizme; beline nişan kemeri bağla-; başı sorguçlu (kız); “ak direkli” kızıl tuğ; “ak” bayrak; “ipekten tay” yuları; eyer; (maden çivili alaca) eyer (II/1580); kemer; deri elbise; gümüş küpe; kenarlı çini kâse; kalın döşek; el leğeni; altınlı kürk; kundak; (on iki kızın elleriyle eğirip ördüğü ipekli yular (II/1519-1521)...vb. bunlardan bazılarıdır. Bu konuda, eserin tamamına dayanan örnekli ve karşılaştırmalı bir araştırma yapılması gerekmektedir.

Konuk (misafir), Kırgız Türklerinde de “ağırlanması gereken kişi” olup, en mükemmel şekilde itibar görür. Bakın, bir “çay ikramı” dahi nasıl anlatılmaktadır:

Kökçö ordusunu topladı, (II/125)
ak çadırını kurdurdu,
ipek ve kadifeden
altına kalın yaygılar serdirdi,
semaveri ateşe koydu,
(suya) ak kuyruk çaydan saldı,
(onun üzerine) kaymak alıp kattı,
(sonra) şeker alıp attı,
(ayrıca) elma da koyup,
kaymak ekledi,
cömertçe çayı kaynatıp,
şimdi Almambet’e sundu.

*

* *

Anneye olan sevgi ve saygı Manas’ın mısralarından şöyle taşmaktadır:

On iki ay beni taşıdın,(II/324)
omurganı sızlattım,
dar karnını genişlettim,
taş (gibi sert) memeni gevşettim,
sen oğlunu dışlama!

Böylesine sevgi yakın arkadaşlar için de duyulur:

“Tendeki canım, biricik dostum,(II/409)

ağzımdaki dilim, biricik dostum

mısraları Almambet’in ağzından Kökçö için dökülmektedir.

Ayrıca, Kökçö’nün:

“Tende canım gibi dostumsun, (II/480)

Bohçada elbisem gibi dostumsun,

sözleri de Kırgızların dostlarına verdikleri değerini taşımaktadır.

Saygı ve sevgi Manas’ın satırlarında yaşamaktadır:

Uzaktan gelen misafire hazırlık yapmak (II/510-511); *el bağlayıp durmak* (II/540); *kocakarılar kuyruk çiğnetmek* (II/709); *elçiye zeval olmaz, kız isteyene hakaret olmaz* (II/834-835);...*sofralar kurulsun, el leğeni hazırlansın* (II/984-985); *dizinin altına bir yastık dayadılar* (II/1697); *akrabana yumuşak ol* (II/1837)...vb. gibi sözler destanın satırları arasında yaşamaktadır ki bu sözler Kırgız töresinin işaretleridir.

Etnografik bilgiler bakımından MANAS oldukça zengindir. Bozkır hayatının pek çok unsurunu destanın satırlarının arasından seçebilirsiniz.

Saç örgülerinin altın süsü bir kucak

Kuyruğuna ay toka taktı,

Saç örgülerinin gümüş süsü bir kucak

Kuyruğuna gümüş toka taktı.(II/1030-1033)

sözleri bir geleneğin izlerini yansıtmaktadır.

Rüya görmek (II/1132) ve **falcı kara Tölek** (II/1159) sözleri ilgi çekicidir. *Altın örgülü, saçak kuşaklı/Aziz hanın oğlu* (II/1679-1680) olmak bir imtiyaz işaretidir. *Göbeğinin kesildiği yer neresi* (II/1802) sorusu doğum âdeti ile ilgili güzel bir ip ucutur.

Görüldüğü üzere, kısa bir araştırma dahi bize MANAS hakkında oldukça zengin bilgiler aktarmaktadır. Yazımızın başında değindiğimiz gibi, MANAS’ın 553 bin mısralık tamamına dayalı geniş bir araştırma, Kırgız Türklerinin zengin bozkır kültürü hakkında yukarıda girişte verdiğimiz sınıflamadan da çok fazla malzeme verecektir. Bu araştırma en kısa zamanda yapılarak Türk kültürünün zenginliği ortaya konulmalıdır.

DESTANLAR ve MANAS DESTANI

I- DESTAN; GENEL TÜR ÖZELLİKLERİ ve DEĞERLENDİRİLMESİ

«Destan» kelimesi dilimize, Farsça'da «Efsane ve mesel ve hikâyet-i güzeşteğân» anlamında kullanılan «dâstân»¹ kelimesinden ses ve anlam değişikliği ile girmiştir. İlk defa ne zaman kullanıldığını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte, İslâmiyet'in kabûlünden sonraki dönemde dilimizde kullanılmaya başlanmıştır, denilebilir.

«Dâstân» Ferit Develioğlu'nda² «1.Destan, epope, hikâye. Masal. 2.Şöhret, ün», Hüseyin Kâzım Kadri'de³ «Kıssa, hikâye. Masal; manzum hikâye», Muallim Naci'de⁴ «Kıssa, hikâye, masal», Hüseyin Remzi'de⁵ «Geçmiş şeylerin hikâyesi», Şemseddin Sami'de⁶ «1.Hikâye, masal, sergüzeşt, 2.Bir vak'a hali hikâye eden âmiyâne manzume», Ali Seydi'de⁷ «Hikâye, kıssa», Mehmet Salahi'de⁸ «Kıssa, hikâye, masal», Ebuzziya Tevfik'te⁹ «Kıssa, hikâye, ekseriya manzum olan kıssa, vak'a», Ahmed Vefik'te¹⁰ «Manzum hikâye» olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan, «Destan» kelimesinin dilimizde yaygın olarak «hikâye, kıssa, manzum kıssa, masal» karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bu kelime Azerî Türkçesi'nde «dastan», Başkurt Türkçesi'nde «dastan, epos», Kazak Türkçesi'nde «dastan», Özbek Türkçesi'nde «dastan», Kazan Türkçesi'nde «dastan, epos», Türkmen Türkçesi'nde «epos, destân», Uygur Türkçesi'nde «rivâyât, dastan» olarak yer almaktadır¹¹. Ancak asırlardan beri kahramanlık destanına Kazak-Kırgızlarda «comak» veya «cır», Yakutlarda «olongho» denildiğini; Kuman, Kırım ve Çağatay edebî dillerinde «hikâye, kıssa, destan, eski söz» mânâlarına gelen «irtegi,

¹ Asım: **Burhan-ı Katı Tercümesi**, C.1, s.236.

² Ferit Develioğlu: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât**, s.201.

³ Hüseyin Kâzım Kadri: **Türk Lügati**, C.II, s.690.

⁴ Muallim Naci: **Lugât-i Naci**, s.472.

⁵ Hüseyin Remzi: **İlaveli Lugât**, s.311.

⁶ Şemseddin Sami: **Kamus-ı Türkî**, s.598.

⁷ Ali Seydi: **Resimli Kamus-ı Osmanî**, s.351.

⁸ Mehmet Selâhi: **Kamus-ı Osmanî**, s.351.

⁹ Ebuzziya Tevfik: **Lugât-ı Ebuzziya**, s.472.

¹⁰ Ahmed Vefik: **Lehçe-i Osmanî**, s.1108.

¹¹ **Türk Lehçeleri Sözlüğü**, s.166-167.

ertegü» kelimesinin varlığını bilmekteyiz¹². «Destan».kelimesi, Anadolu'da olduğu gibi, Anadolu dışındaki Türk boyları arasında da İslâmiyetin etkisiyle kullanılmaya başlanmıştır.

Üzerinde durduğumuz «destan» türü hakkında araştırmacılarımızın görüşleri şöyledir:

Nihal Atsız, destanların, eski zamanlarda milletlerin başından geçen hadiselerin, halk dilinde edebî bir şekil almasıyla oluşan türler olduğunu ifade etmektedir¹³.

Nihat Sami Banarlı, destanları «milletlerin din, fazilet ve millî kahramanlık mâcerâlarının manzum hikâyeleri» olarak görmektedir¹⁴.

Perteve Naili Boratav'a göre, destanların oluşması için toplumla ferdin kaynaşması, fertle toplum arasındaki tezatların konu oluşturacak kadar kuvvetlenmemesi gerekmektedir. Destan, bu özellikleri taşıyan dönemlerde toplumun arzularını sembolleştirerek etkili unsur haline gelen kahramanın, ait olduğu toplumun dışındaki kuvvetlerle, meselâ ilahlarla, tabiatla, afetlerle veya başka milletlerin kahramanlarıyla mücadelesinin romanıdır¹⁵.

Şükrü Elçin, destanların bir boyun veya bir milletin hayatında tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsanelerden sonra, nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı ürünleri olduğunu, bu anonim ürünlerin, sözlü geleneğe bağlıdır bulunduğunu belirtmektedir. Destanları, «zaman ve mekân içinde toplumun iradesini ellerinde tutan kahraman-bilge şahsiyetlerin menkabevi ve hakikî hayatları etrafında oluşmuş, uzun ve didaktik hikâyelerdir» şeklinde tanımlayan Şükrü Elçin, bunlara ilâveten Divan Edebiyatına ait dinî hikâyelerin, fikrî ve tasavvufî eserlerin, mensur edebî eserlerin ve tarihlerin de «destan» ismini taşıdıklarını ifade etmektedir.¹⁶

Fuad Köprülü, destanların, milletin mâneviyatından, ruhundan, tarihî ve estetik varlığından kendi kendine doğmuş ortak verimler olduğunu söylemektedir¹⁷.

Tahir-ül Mevlevî, özetle, millî destanların, her kavmin efsanevi tarihinden,

¹² Şükrü Elçin: *Halk Edebiyatına Giriş*, 1. Baskı, s.239-141.

¹³ Nihal Atsız: *Türk Edebiyatı Tarihi*, s.9.

¹⁴ Nihat Sami Banarlı: *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I, s.1.

¹⁵ Perteve Naili Boratav: *Folklor ve Edebiyat II*, s.73.

¹⁶ Şükrü Elçin, «Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhûmu», *Türk Kültürü*, Yıl VI, S.63.

¹⁷ Fuad Köprülü: *Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. Baskı, s.41.

hayalî ilahlarından, kahramanlarından, savaş ve zaferlerinden, yani eski övünülecek işlerinden bahseden eserler olduğunu ifade etmektedir¹⁸.

Mehmet Zeki Pakalın, bu kavramı, «Bir olay veya bir durum hakkında söylenen manzum sözlerdir» şeklinde açıklamaktadır¹⁹.

Faruk Kadri Timurtaş'a göre destanlar, tarihten önce veya tarihin başlangıcı sırasında oluşurlar ve bir milletin geçirdiği maceraları, yetiştirdiği kahramanları, tabiat, dünya ve toplum hâdiseleri hakkında düşüncelerini, bunlar karşısında aldığı durumları anlatırlar. Konuları din ve kahramanlıktır.²⁰

Zeki Velîdî Togan, destanların tarihî olayları tasvirden çok, milletin yüksek millî duygularını aksettiren halk edebiyatı eserleri olduğunu, tamamıyla veya az-çok tarihe dayanan bir ideal âlemi yansıttıklarını ifade etmektedir²¹.

Destanlarla ilgili tariflerin ortak noktaları üzerinde durarak bazı tespitleri tartışmaya açmanın yararlı olacağına inanıyoruz:

1-Destanlar doğrudan doğruya gerçek tarihî belgeler olmamakla birlikte tarihle bağlantılı yönleri vardır. Sözlü metinlerde, yaşanan gerçek hayatı tespit etmek mümkündür. Bu gerçek, destanın doğuşunda etkili olan olaylar ve kabûllerden kaynaklanmaktadır. Savaşlar, yırtıcı hayvanlar, kuraklıklar ve daha başka felâketlerle mücadele, uygarlıkların başlangıç dönemlerinde mantık yanında fizikî güçle kazanılmıştır. Destanlarımızdan «Siyenpi»²², Uygurların «Türeyiş»²³, «Oğuz»²⁴ destanlarındaki olağanüstü doğum; Altay Türklerinin «Kan Pergen»²⁵, Sagayların «Altın Purkan»²⁶, «Kara Par»²⁷; Kırgızların «Manas»²⁸ destanlarındaki ölüp dirilme; «Er Töştük»'teki²⁹ yer altı ruhlariyle savaş gibi olağan üstü motifler dışında,

¹⁸ Tahir-ül Mevlevî: *Edebiyat Lügati*, s.34.

¹⁹ Mehmet Zeki Pakalın: *Osmanlı Deyimleri Sözlüğü*, C.I, s.431.

²⁰ Faruk Kadri Timurtaş: *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, s.3.

²¹ Zeki Velîdî Togan: *Türk Destanlarının Tasnifi I*; Atsız Mecmua, S.1, s.4.

²² Bu destanın özeti için bkz.; Nihal Atsız: *a.g.e.*, s.27.

²³ Bahaddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 74-75.

²⁴ W. Bang-R.R. Arat: *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936.

²⁵ W. Radloff: *Proben*, C.I, s.321.

²⁶ " " : *a.g.e.*, s.116.

²⁷ " " : *a.g.e.*, C.II, s.230.

²⁸ " " : *a.g.e.*, C.II, s.368.

²⁹ " " : *a.g.e.*, C.V.

destanlarımızdaki kahramanların ait bulundukları boyların tarihî olaylarıyla bağlantılı olduklarını, yaratılış dönemlerinin sosyal gerçekleriyle, evrensel insan yapısının zaaf ve meziyetlerinin dile getirildiğini görmekteyiz. Yaşanılan iyi-kötü bütün olaylar, destancının potasında eritilerek sunulmuştur. Her eseri yaratıldığı veya yansıttığı çağın kabûl ve algılarına göre değerlendirdiğimizde bu gerçeği görmek mümkündür.

Batıdaki öncü destan çalışmalarında, destan türünün özellikleri Yunan destanlarına göre tespit edilmiştir. Türkiye'de ve dünyada daha sonraki araştırma ve değerlendirmeler de, Yunan destanları ölçü alınarak göreceli yapılmış değerlendirmelerdir. Gerçekte mitolojilerin benzer yönleri ve ortak noktaları bulunmakla birlikte, her milletin mitolojisi önce müstakil olarak incelenmeli, tür ve muhteva özellikleri belirlenmeli, diğer mitolojilerle karşılaştırmalı çalışmalar daha sonra yapılmalıdır.

Destanların olağan-üstü, motifler taşıdığı doğrudur; ancak, neyin olağan olduğu tartışmaya açık bir konudur. Oğuz'un yer ve gök tanrılarının kızlarıyla evlenmesi olağan-üstü bir motif olarak kabûl edilebilir; fakat, Oğuz'un fizikî gücünü ve mantığını kullanarak, canavar olarak nitelendirilen yırtıcı hayvanları öldürebilmesi, bugüne göre olağan-üstüdür. Atlı göçebe medeniyeti içinde insanlar fizikî güçlerini geliştirmek zorundaydılar; zira yaşamak için sürekli savaşmak ve öldürmek gerekiyordu. Bu sebeple Oğuz'un ve benzeri destan kahramanlarının üstün fizikî güce sahip olmaları kendi dönemleri içinde olağandır.

2-Yukarıdaki açıklamaya paralel olarak destanlarda kahramanlık unsuru ön planda olmak durumundadır. Kahramanlık kültür tipi insanı, içe değil dışa dönüktür. Türk Destanları'nda kahramanlar, benlikleri için değil; millet için, din için mücadele ederler. Bu mücadelede başarılı olmak için sağlam fizikî güç kadar, akla ve bilgiye de ihtiyaç vardır. Destanlardaki kahramanlar, bu özelliklerinin belirginliği ile sıra-dışı görünüm kazanırlar. Topluma hizmet için güç ve iktidar şarttır. Kahramanlık, bu hizmet çabası içinde gerçekleşmiştir.

3-Destan olayları bir şahsın etrafında toplanır. Bu şahıs tarihte yaşamış bir kahraman olabildiği gibi, bu kahramanın millet vicdanında ve hafızasında bıraktığı etkilerle yaratılmış, birkaç kahramanın niteliklerini kendinde toplayan hayalî kahramanlar da olabilir. Bu kahramanlar sürekli hareket halindedir. Sahip olduğu özellikler olağan-üstü veya daha doğru bir ifadeyle bugünün anlayışı içinde olağandışı kabûl edilen özelliklerdir; ancak, dönemin şartlarını ve insanların bu şartları algılayıp yaşayışlarını göz önünde bulundurduğumuzda, destan kahramanlarımızın bu kalıba girmedikleri anlaşılır. Çünkü destanlarımızın büyük çoğunluğunda, olayların

kahramanları, ilahlar veya yarı ilahlar değil, ayakları yere basan, meziyetleri yanında insanî zaafı olan, aradan binlerce yıl geçmesine rağmen bugün de toplumda rastlayabileceğimiz gerçek insan tipleridir.

4-Destanlar millîdir. Destan anlatıcısı, milletin ortak değer ve kabûllerini dile getirir. Farklı milletlerin destanlarında yer alan ortak değer ve motifler, insanoğlunun benzer olaylar karşısında benzer ve farklı tepkilerini gösterir. Evrensel insanın ortak nitelikleri destanların millî olmadığını göstermez. Bu ortak niteliklerin işleniş ve ifade edilişi millîliği şekillendirir.

5-Türk Destanları, Türk tarihindeki savaş, göç, kuraklık gibi etkili olaylara dayandığından, doğuşları bu olaylara bağlanmıştır. Bu dönemlerde toplum ile fert arasında bir bütünlük söz konusudur. Bu bütünleşme, toplumda hakim olan kolektif hayattan kaynaklanmaktadır. Toplum hayatında kolektiflikten bireyselleşmeye yönelik gelişmeler hızlandıkça, destanlar kaybolmuştur.

6-Destanların genellikle manzum olduğu ifade edilmektedir. Destancı, macerayı toplumun kabûlünde yer alan bir üslûpta ve türde anlatır. Manzum sözler topluluk üzerinde daima daha fazla etkili olmuştur. Türk Destanlarında nazım, nazım-nesir ve nesir tekniklerini görebilmekteyiz; ancak, nesir tarzındaki ifadelerde cümleler, günlük konuşma kalıplarına benzemezler. Cümle başı ve sonundaki kafiyeyle, ses tekrarlarıyla, benzer kelime gruplarının ard arda dizilmesiyle nesir, nazma yaklaştırılır. Nazım-nesir tekniği ile anlatılan destanlarda geçiş ve hikâye kısımları nesir, karşılıklı konuşmalar nazım halindedir. Manzum yapının bozulması, genellikle destandan hikâyeye geçişin ifadesidir.

Bütün bu değerlendirmelerin tartışmaya açık olduğunu söylemek yerinde olur. Çünkü Türk Destanlarının doğduğu çağdan, bize ulaşan destan metinleri bulunmamaktadır. Elimizdeki metinler, çeşitli kaynaklara, doğuşlarından sonraki yüzyıllarda, çoğunlukla özet halinde aktarılanlar veya Manas gibi, 19. yüzyıl ve daha sonra gelenekten derlemelerdir.

7-Destanlar, musikî eşliğinde söylenirler. Bu, destanın manzum veya mensur olmasına göre değişmez. Mensur destanları da, destancı bir müzik eşliğinde anlatılır.

8-Destanlar, uzun süre nesilden nesile sözlü olarak nakledilmiş, anlatıldığı her neslin kabûllerinden unsurlar alıp varyantlar ve daireler halinde gelişmişlerdir. Sözlü olarak anlatıldığı sürece yaşamışlar ve bir kısmı, farklı devirlerde yazıyla tespit edilmiştir.

9-Destanlarda toplumun dinî inancını yansıtan ifadeler bulunmakla beraber

destan, dinî hikâye değildir. Dinî unsur, kimi zaman uğruna savaşılan bir değer, kimi zaman bir inanç, kimi zaman da bir pratik olarak görülebilir. Ayrıca dinî inançlar, kahramanların ve toplumun kabûl ve davranışlarının şekillenmesinde etkilidir. Türk Destanlarında, Türklerin tarihin farklı dönemlerinde etkilendikleri çeşitli dinlerin etkilerini görebilmek mümkündür.

10-Destan türü, folklor hadiselerinin özelliği olan otomatiklik, yani kendi kendine, tabii olarak olma özelliğine sahiptir. Kır çiçeklerinin tabii şartlarda bitmeleri ve yayılmaları gibi toplumun ortak vicdanında, hafızasında yer alan gerçek olaylar, toplumun ortak beklenti ve hayalleri ile zenginleşerek doğarlar, genişleyerek yaşarlar ve toplumun kabûlleri, yaşama tarzı değiştiğinde yozlaşır ve nihâyet unutulup kaybolurlar.

Bu süreç içinde mükemmel bir destanın oluşması için belirli safhaları geçirmesi gerekir. Bu safhaları Zeki Velîdî Togan, özetle şöyle ifade etmektedir: «Öncelikle destanın oluşmasına tabii olarak meyilli bir millet veya boy, çeşitli devirlerde zihinleri meşgul eden olaylar, maceralı bir toplum hayatı veya heyecan verici dinî ve fikrî hayat gelenekleri yaşar ve bütün bunlar, o toplumun halk şairleri tarafından ufaklı büyüklü destan parçaları halinde dile getirilir. Daha sonraki devrelerde, millet, ciddi medenî etkilere kapılmamış ve bütün milleti ilgilendiren yeni büyük sarsıntılar geçirmiş ise, bu son büyük olayın etrafında eski destan hatıraları toplanmaya başlar. Üçüncü safhada toplumun bir bölümü, yüksek bir medeniyet seviyesine yükselir. Bu devirde, aydın bir halk şairi, millet fertlerinin zihinlerinde bir bütün şeklini almaya meyillenen millî destanı, belirli bir plan dahilinde tertip ve tanzim ederek ona yazılı bir şekil verir.»³⁰

Zeki Velîdî'nin bu tespitinde, bir destanın oluşması için şart olarak gördüğü maceralı hayat, Kalevâlâ'nın doğduğu şartlar dikkate alınırsa, daha önceki maddelerde olduğu gibi, destanın doğuşu ile ilgili tartışmalarda da daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Maceralı hayat yerine zaman zaman sıkıntılı bir sosyal hayat da gerekli zemini hazırlayabildiğine göre, destanlar için, «İnsanların kolektif yaşadıkları ve ürettikleri ilk dönemlerde, kâinatın, dünyanın, insanın, kavimlerin doğuşunu, gelişmesini, toplum içi ve dışı çatışmalarını, millî kabûller, dil ve üslup içinde anlatan türlerdir» denilebilir. Destanlarda olağanüstü motifler yanında daha çok insanın evrensel gerçeğinin dile getirildiğini hatırlatmakta yarar vardır.

³⁰ Zeki Velîdî Togan; a.g.m., s.4.

II-TÜRK DESTANLARI ve MANAS DESTANI

1-Türk Destanları ile İlgili Çalışmalar

Türk Destanları ile ilgili metin ve önemli çalışmalar kısaca şöyle tanımlanabilir:

İlk destanlarımıza ait bilgilere ve metin parçalarına, Çin yıllıklarında¹, Moğol ve Arap tarihlerinde², İran sahasında Fırdevsî'nin Şehnâme'sinde³, Reşidüddin Tabib'in Câmîi't-tevârih'inde⁴, Cüveynî'nin Tarih-i Cihangüşâ⁵ adlı eserinde, Mesûdî'nin Mürûcû'z-zehab'inde⁶, Divan-ı Lügat it Türk'te⁷, Kutadgu Bilig'de⁸ Selçukname'de⁹, Şecere-i Terâkime'de¹⁰ rastlanmakta ve edebiyat tarihçilerimiz, eserlerinde, bunlardan aldıkları metinler üzerinde durmaktadırlar.

Türk Destanları ile ilgili ilk çalışmalar, yukarıda saydığımız kaynaklara ve 19. yüzyıldan itibaren yapılan derlemelere dayanmaktadır. Bu sahadaki çalışmaları incelediğimizde, W. Radloff¹¹a, N.F. Katanof¹²a, G.N. Potanin¹³a gibi bazı yabancı araştırmacıların çeşitli Türk boylarından derledikleri külliyatları öncü çalışmalar olarak kabûl edilebilir.

Türk Destanları sahasında V. Titov¹⁴a, Y. Hyacinth¹⁵a, W. Eberhard¹⁶a, A.M. Castren¹⁷a, W.I. Verbitski¹⁸, S.V. Yastremskiy¹⁹, A.N. Bernştam²⁰, A. Schiefner²¹,

¹ Zeki Velîdî Togan: «Türk Destanının Tasnifi IV», Atsız Mecmua, S.5, s.99.

² Şükrü Elçin: «Halk Edebiyatına Giriş», s.72.

³ Nihal Atsız: a.g.e., s.11-12.

⁴ Bahaeddin Ögel: a.g.e., s.169-171.

⁵ Fuad Köprülü: Türk Edebiyatı Tarihi, s.47,61-63.

⁶ " " : a.g.e., s.47.

⁷ Besim Atalay: «Divan-ı Lügat it Türk Tercümesi», 3C., Ank., 1939-1943.

⁸ Reşit Rahmetî Arat: «Kutadgu Bilig Tercümesi», C.I, İst., 1947.

C.II, Ank., 1959.

C.III, İst., 1979.

⁹ Zeki Velîdî Togan: a.g.e., s.100.

¹⁰ Ebulgazi Bahadır Han: Şecere-i Terâkime, (Haz. Muharrem Ergin), Tercüman 1001 Temel Eser, İst.

¹¹ aBkz. Ahmet Temir: Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Ankara, 1991.

¹² aN.F. Katanof-W. Radloff: Proben der Volksliteratur der türkischen Stamme, Petersburg, 1907.

¹³ aG. Potanin: Očerki Severno-Zapod-Mongolii.

¹⁴ aV. Titov: Bogatirskie poemi Minus. Tatar, SPb., 1856.

¹⁵ aY. Hyacinth: Sobranie Sued.

¹⁶ aW. Eberhard: Çin'in Şimal Komşuları, Ank. 1942.

¹⁷ aBkz. Bahaeddin Ögel: a.g.e., 112.

¹⁸ W.I. Verbitski: Altayskiye İnorodtsi, Kazan, 1899.

¹⁹ S.V. Yastremskiy: Yakut Halk Edebiyatı Örnekleri, Leningrad, 1929.

²⁰ A.N. Bernştam: Znamenitel'naya Data (Sovetskaya Kirgiziya), 30.IX.1945.

²¹ A. Schiefner: Heldensagen Minuss. Tataren, S. Petersburg, 1859.

W. Bang²², D. Sinor²³, P. Pelliot²⁴ derleme ve metin çalışmalarıyla katkıda bulunmuş yabancı araştırmacılarıdır. Bütün araştırma ve incelemeler, metin tespitine bağlı olduğu için, destanlar konusundaki ilk çalışmalarda, derleme ve kaynaklardan çeviri öncelik kazanmıştır.

En eski Türk kozmogonisinin yaratılış efsanelerinin Altay ve Sayan Türklerine ait varyantlarının Rusça olarak Verbitskiy, Potanin ve Nikifarov; Rusça-Almanca olarak Radloff ve Katanof tarafından yayınlandığı bilinmektedir.²⁵ Bunlardan Verbitskiy ve Radloff metinleri Bahaeddin Ögel tarafından değerlendirilmiştir.²⁶

Saka Türklerine ait «Alp Er Tunga Destanı»na ait metin parçaları Firdevsî'nin Şehnâme'sinde yer almaktadır. İranlıların «Efrâsyâb» dedikleri Alp Er Tunga'ya ait metinlerin, Seyit Derviş Mustafa tarafından Türkçe'ye kazandırıldığı bilinmektedir.²⁷ Divan-ı Lügat-it Türk'te yer alan Alp Er Tunga Destanı metinleri ise asıl destan parçaları olmayıp, onun ölümü üzerine söylenen sagulardır.

Köktürklerin «Bozkurt Destanı»na ait üç rivayet bilinmektedir. Bunlar İran ve Çin kaynaklarında yer almaktadır. Deguignes, Hiakent, Marquart, Yakinef, Bartholt tarafından Rusça ve Almanca'ya tercüme edilen bu rivayetlerden Çin kaynağından alınan metni, Bahaeddin Ögel, Türkçe'ye çevirmiştir.²⁸ «Ergenekon Destanı» ise, Moğol istilâsından sonra, 13. yüzyılda tespit edilmiştir.²⁹ Bu destan, Reşidüddün'in Camiü't-Tevârih'inde, Moğol rivayeti olarak yer almaktadır.

Siyenpi Destanı'na ait metnin Çin tarihlerinde yer alan örnekleri, edebiyat tarihçilerimizin eserlerinde metin olarak yer almaktadır.³⁰

Dokuz Oğuz-Uygur Destanları Çin ve İran kaynaklarında Türeyiş, Manihaizmin Kabûlü ve Göç olmak üzere üç bölüm halinde bulunmaktadır.³¹ Çin kaynaklarındaki, Uygur Hükümdarı Temür-Buka adına dikilen metnin tercümesidir ve Marfuat tarafından özet olarak buradan alınmıştır. Mezar taşındaki destan metni, Bahaeddin Ögel tarafından tam metin halinde Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır.³²

²² W. Bang-R.R. Arat: *Legende von Oghuz Kaghan*, Berlin, 1932.

²³ D. Sinor: «Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar», *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1950.

²⁴ P. Pelliot: «Sur la legende de l'Uguz-khan en ecriture l'igoure», *Toung Pao*, 2. Seri, 27.C., 1930.

²⁵ Zeki Velîdî Togan: a.g.m., s.99.

²⁶ Bahaeddin Ögel: a.g.e., s.432-465, S.632-636.

²⁷ Zeki Velîdî Togan: a.g.m., s.100.

²⁸ Bahaeddin Ögel: «Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar», *Belleten*, 1957.

²⁹ Abdülkadir İnan: «Türk Destanlarına Genel Bir Bakış», *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1957.

³⁰ Nihal Atsız: *Türk Edebiyatı Tarihi*, s.27.

³¹ " " : a.g.e., s.30-32.

³² Bahaeddin Ögel: a.g.e., s.78.

Oğuz Destanı'nın, kaynaklarda, iki rivayeti tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi Uygur harfleriyle yazılmış olan metindir. Bu metinler üzerinde Radloff, Rıza Nur, Pelliot, W. Bang-R.R. Arat, Şerbak tarafından çalışıldığı bilinmektedir.³³ Oğuz Destanı'nın, Reşidüddin Tabib'in tarihinde «Tarih-i Oğuz ve Türkân ve Hikâyât-ı Cihângîr-i û» başlığı altında bulunan ikinci rivayetin tercüme özetleri, Abdülkadir İnan³⁴ tarafından özetlenmiş ve Zeki Velîdî Togan³⁵ tarafından yayımlanmıştır. Hüseyin Namık Orkun'un yayımladığı metin de Reşidüddin rivayetin bir bölümüdür ve Uzunköprü rivayeti olarak tanınır.³⁶

Orta Türk Destanları diye adlandırılan gruptan Çora Batır Destanı'nın Kırım rivayetlerinden Bahçesaray, Büyükhocalar ve Karasu-pazar rivayetleri Radloff tarafından derlenmiştir.³⁷ Nogay rivayetin ise, «Osmanof Hrestomatyası» isimli mecmuada, Kazak-Kırgız rivayetin Ebu Bekir Divayoglu tarafından, «Orta Asya Salnâmesi»nin 1895 yılına ait nüshasında ve Sırderya havzası «Batırlar» külliyesi serisinde yayımlandığı, Başkurt rivayetin de çeşitli etnografi makalelerinde yer aldığı Abdülkadir İnan tarafından ifade edilmektedir.³⁸ Çora Batır Destanı, Türkiye'de de yayımlanmıştır.³⁹

Kuzey Türklerine ait, XIV-XV. asırlarda Altınordu Devleti'nin mücadele ve yaşantısından kesitler veren Edige Destanı, Çokan Velihanoglu tarafından derlenmiş, Melioranski tarafından yayımlanmıştır.⁴⁰ Bu destanın Kazak, Tobol ve Kırım rivayetleri Radloff'un külliyyatında III., VI. ve VII. ciltlerde yer almaktadır.

Halfin, Radloff, Cihanşin, Vasilyef-Balgambayoglu gibi araştırmacıların derleyerek yayımladıkları bilinen⁴¹ Cengiz Han Destanı'nın Paris, Berlin ve British Museum nüshaları Zeki Velîdî tarafından tanıtılmaktadır.⁴² Bu destan hakkında bilgi veren ilk araştırmacılarımız, Fuat Köprülü⁴³ ve Abdülkadir İnan'dır.⁴⁴

³³ " " : a.g.e., s.128.

³⁴ Abdülkadir İnan: «Oğuz Destanı», Çığır, S.21, 1934.

³⁵ Zeki Velîdî Togan: *Oğuz Destanı. Reşidüddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili, İst.*, 1972.

³⁶ Hüseyin Namık Orkun: *Türk Efsâneleri, İst.*, 1943.

³⁷ Radloff: *Proben*, C.7, s.21-22, 122-132, 167-183.

³⁸ Abdülkadir İnan: «Orta Türk Destanları ve Kırım», *Emel Mec.*, S.22, 1930.

³⁹ Hasan Ortekin: *Çora Batır Destanı, ist.*, 1939.

⁴⁰ Çokan Velihanoglu: *Edige ve Toktamış (Melioranski yayımı)*.

⁴¹ Abdülkadir İnan: *Makaleler ve İncelemeler*, s.198-199.

⁴² Zeki Velîdî Togan: a.g.m., s.101.

⁴³ Fuat Köprülü: *Edebiyat Tarihi*, s.236-238.

⁴⁴ Abdülkadir İnan: «Destân-ı Nesl-i Cengiz Han Kitabı Hakkında», *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 3, S.25 ve S.28.

İlk bilgileri Fuad Köprülü⁶⁵ ve Zeki Velidî Togan'ın⁶⁶ verdiği Timur Destanı da XV. ve daha sonraki asırlar boyunca Türk boyları arasında yayılmış bir destandır.

Fuad Köprülü'nün Göktürk Dairesinin ikinci derecedeki menkıbeleri olarak değerlendirdiği⁶⁷ Köroğlu Destanı'na ait rivayetler de Pertev Naili Boratav⁶⁸, Taceddin Öney⁶⁹, Cahit Öztelli⁴⁰, Behçet Mahir⁴¹ tarafından yayımlanmıştır.

İlk destanlarımızla ilgili bu öncü çalışmalardan sonra, destanlarımız, metin ve inceleme olarak araştırmacılarımızın eserlerinde yer almış; Fuad Köprülü⁴², Zeki Velidî Togan⁴³, Abdülkadir İnan⁴⁴, Nihal Atsız⁴⁵, Şükrü Elçin⁴⁶, Emel Esin⁴⁷, Hıfzı Tevfik Gönensoy⁴⁸, Vasfi Mahir Kocatürk⁴⁹, Faruk Kadri Timurtaş⁵⁰, Pertev Naili Boratav⁵¹,

⁶⁵ Fuad Köprülü: a.g.e., s.324.

⁶⁶ Zeki Velidî Togan: a.g.m., s.101.

⁶⁷ Fuad Köprülü: a.g.e., s.58-59.

⁶⁸ Pertev Naili Boratav: *Köroğlu Destanı*, İst., 1931.

⁶⁹ Taceddin Öney: *Köroğlu Destanı*, İst., 1944.

⁴⁰ Cahit Öztelli: *Köroğlu ve Dadaloğlu*, İst., 1963.

⁴¹ Behçet Mahir: *Köroğlu Destanı* (Haz.M. Kaplan, M. Bali), Ank., 1973.

⁴² Fuad Köprülü: *Türk Edebiyatı Tarihi*, İst., 1926.

⁴³ Zeki Velidî Togan: «Türk Destanının Tasnifi I,II,III», *Atsız Mec.*, S.1,2,3,4.

Reşideddin Oğuznâmesi, İst., 1972.

Umumi Türk Tarihine Giriş, İst., 1946.

⁴⁴ Abdülkadir İnan: *Makaleler ve İncelemeler*, Ank., 1968.

Manas Destanı, İst., 1972.

⁴⁵ Nihal Atsız: *Türk Edebiyatı Tarihi*, İst., 1943.

«Türk Destanını Sınıflandırmak Tecrübesi», *Türk Tarihinde Meseleler*, İst., 1975.

⁴⁶ Eserleri için bkz. *Şükrü Elçin Armağanı*, s.XVI-XXII.

⁴⁷ Emel Esin: *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İst., 1978.

«Alp Şahsiyetinin Türk Sanatındaki Görünüşü», *Türk Kültürü VI*, Ağustos 1968.

⁴⁸ Hıfzı Tevfik Gönensoy: *Oğuz Destanı ve İki Masal*, İst., 1948.

⁴⁹ Vasfi Mahir Kocatürk: *Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatı Tarihi, Tahlili ve Tenkidi*, Ank., 1964.

⁵⁰ Faruk Kadri Timurtaş: «Türk Destanları», *Türk Kültürü*, Temmuz 1965.

⁵¹ Pertev Naili Boratav: *Köroğlu Destanı*, İst., 1931.

Folklor ve Edebiyat II, İst., 1991.

Mehmet Kaplan⁵², Rıza Nur⁵³, Kemâl Zeki Gençosman⁵⁴, Faruk Sümer⁵⁵, Dursun Yıldırım⁵⁶, Ali Öztürk⁵⁷, İsa Özkan⁵⁸ gibi Türk araştırmacılar, Türk Destanları ile ilgili çeşitli çalışmalar yapmış ve yapmaktadırlar.

Destanlarımızla ilgili belli başlı çalışmalar, destan metinleri neşri, motifler ve destanların gruplandırılması alanlarında yoğunlaşmıştır. Destanlarımızın tasnifi konusunda farklı gruplandırmalar yapılmıştır.

Fuad Köprülü, destanları, meydana geldiği ve yaşadığı coğrafyaya, onu meydana getiren Türk boylarının medenî seviyesine ve genel hayat şartlarına göre üç sahaya ayırmıştır.⁵⁹

1-Altay-Yenisey sahası: «Kâinatın Yaratılışı», Sagaylara ait «Ay Mergen», «Altın Kuş», «Katay Han», «Buzalay Mergen»; Kaçlara ait «Soyun Alp»; Şorlara ait «Kan Mergen» gibi halkın hafızasından son yüzyılda derlenen destanlar.

2-Bozkırlar sahası: Bu sahada Köprülü'ye göre «Manas» ve «Köroğlu» gibi destanlar yer almaktadır.

3-Tarım-Sır-Derya sahası: «Oğuz», «Göktürk», «Türeyiş», «Ergenokon», «Bozkurt» gibi destanların yer aldığı sahadır.

Fuad Köprülü, bu gruplandırmanın göçler, milletlerin ve boyların birbirleriyle karışması ve tarihî münasebetler dolayısıyla kesin olamayacağını ifade etmektedir. Ayrıca, millî destanın başlangıcı olarak «Yaradılış Efsânesi»'nden bahsettikten sonra, Türk Destanlarını tarihî ve kavmî dairelere göre ikinci bir gruplandırmaya tabi tutmaktadır.⁶⁰

⁵² Eserleri için bkz. Mehmet Kaplan'a Armağan, s.22-77.

Mehmet Kaplan için, s.13-25.

⁵³ Rıza Nur: *Oughouz-nâme*, İskenderiye, 1968.

⁵⁴ Kemâl Zeki Gençosman: *Türk Destanları*, İst., 1972.

⁵⁵ Faruk Sümer: «Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette Eserler», A.Ü.D.T.C.F.D., Ank., 1961, s.359-456.

⁵⁶ Dursun Yıldırım: «Köroğlu Destanının Orta-Asya Rivayetleri», *Köroğlu Semineri Bildirileri*, Ank., 1983.

" " : *Manas Destanı ve Köketay Hanning Ertægüsi*, (Basılmamaş Doç. Tezi), Ankara, 1979.

⁵⁷ Ali Öztürk: *Çağları İçinde Türk Destanları*, İst., 1981.

⁵⁸ İsa Özkan: *Abdurrahman Han Destanı*, Ankara, 1989.

" " : Yusuf Bey-Ahmet Bey "Bozoğlan Destanı", Ankara, 1989.

⁵⁹ Fuad Köprülü: *Türk Edebiyatı Tarihi*, s.43-44.

⁶⁰ " " : a.g.e., s.44-46.

1-Yaradılış Efsânesi: Dünya'nın yaratılışı hakkındaki Şamanist düşüncelerden ibarettir.

2-Eski Türk veya Hiyung-nu Dairesi: «Alp Er Tunga (Efrâsyâb)» parçası ve «Oğuz» menkıbesi. «Oğuz» menkıbesi daha sonraki tarihî devrelerin izlerini de taşımış, Göktürk, Türkes ve Karluklardan, Kayı boyundan, kısmen Gazneliler, Selçuklular ve Hârizmşahlardan kalıntılarla daireleşmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra yazıya geçirilen «Kitâb-ı Dede Korkud» da Oğuznâme etrafında toplanmış tâli menkıbelerdir.

3-Göktürk Dairesi: «Bozkurt» ve «Ergenekon» destanlarından oluşmaktadır. Bu döneme ait olup bize kadar gelen ikinci derecedeki menkıbelerden birisi de «Koroğlu»'dur.

4-Uygur Dairesi: «Alp Er Tunga» menkıbesinin devamı gibi olan dairedir. «Göç» ve «Maniheizmin Kabûlü» menkıbelerinden meydana gelmiştir.

Türk Destanlarının gruplandırılması meselesiyle ilgili olarak bir makale yazan Zeki Velîdî Togan, destanları, «tarihî devirlerden birine bağlanması ilmen mümkün veyahut muhakkak olan rivayetleri» dikkate alarak gruplandırmaktadır.⁶¹

1-Efrâsyâb-Tunga Alp: M.Ö. 625 yılında, Medyahlılarla olan savaşlarda hıyanet yoluyla ele geçirilerek öldürülen, tarihî «Saka» kahramanı ile birleştirilebilir.

2-Oğuz Rivayeti: «Mete» ile birleştirilebilir.

3-Koroğlu: 7-8. asırlarda Türkmenistan'da Cürcan bölgesinde yaşayan Sol-Türkmen beyleriyle birleştirilebilir. Bu sülâle, Emevî kumandanı «Yezid ibn Mühelleb» tarafından yok edilmiştir.

4-Çingiz.

5-Temür.

6-Toktamış, Edüğe.

Abdülkadir İnan, destanların gruplandırılması konusunda fikir ileri sürerken, Eski Türklerde, ortak bir destanın varlığının şüphesiz olduğunu söylemektedir. Bu ortak destandan sonra oluşan Alp Er Tonga, Oğuz, Çingiznâme, Bozkurt, Ergenekon, Manas gibi destanlar halkın büyük ilgisini çekmiştir. Ayrıca Karakalpak, Kazak-Kırgız, Başkurt, Sibirya-Tobol ve Baraba Türklerine ait Aksak Timur, Edige ve Toktamış,

⁶¹ Zeki Velîdî Togan: a.g.m., s.102-103.

Ertargın, Kara Kıpçak, Koblandı Batır, Orak Mamay, Çora Batır, Adil Sultan gibi destanlarda büyük tarihî olaylar terennüm edilmektedir.⁶²

Nihal Atsız, Edebiyat Tarihi'nde Türk Destanlarına ait metinleri naklederken, destanlarımızı ait oldukları boylara göre altı grupta toplamaktadır.⁶³

1-Yaratılış Destanı: Dünya'nın nasıl yaratıldığını, insan ırklarının nasıl meydana geldiğini ve şeytanın nasıl bir kötülük unsuru olduğunu eski Türk düşünce yapısına göre açıklamaktadır.

2- Saka Destanı: Milâttan önceki 7-4. asırların olaylarını ifade eder. Alp Er Tunga ve Şu olmak üzere iki parçadır. Alp Er Tunga Destanı, Türklerin «Alp Er Tunga», «Buku veya Buka Han» dedikleri kahramana ait destandır. «Şu Destanı»'nda ise İskender'in Batı Türkistan'a geldiği M.Ö. 330-327 yıllarına ait olaylar terennüm edilmektedir.

3-Kun-Oğuz Destanı: İslâmiyetten önce ve sonra yazıya geçirilen iki farklı Oğuz Destanı vardır. Bu destanlarda Oğuz'un dünyaya gelişini, ormandaki canavarı aklını ve gücünü kullanarak yenişini, etrafını hakimiyeti altına alma mücadelesini, Türk boylarının isimlerinin doğuş menkıbelerini, Oğuz Kağan'ın ülkesini oğulları arasında pay ettikten sonra ölümünü, biri İslâmî diğeri eski Türk dini izlerini taşıyan iki ayrı rivayet halinde bulabilmekteyiz.

4-Siyenpi Destanı: İkinci asrın ortasında büyük ün kazanmış ve adı Çin tarihlerinde «Tan-se-hoay» diye geçen Siyenpi yabgusunun olağandışı doğuşu ve kahramanlığı hakkında oluşmuş kısa ve zayıf bir destandır.

5-Kök Türk Destanı: Birbirinden farklı üç şekli vardır. İlk ikisi Çin tarihlerinde gördüğümüz, Türklerin dışı bir bozkurttan yeniden türeyişlerinin destanı olan «Bozkurt»'un iki ayrı rivayetidir. Üçüncüsü ise 13. yy.da yazıya geçirilen ve Göktürklerin Ergene Kon'dan çıkışlarını anlatan destandır.

6-Dokuz Oğuz-Uygur Destanı: Üç parçadan meydana gelmiştir. Türeyiş, Dokuz Oğuz-Uygurların erkek bir kurt ile Hun yabgusunun kızlarının izdivâcından teşekküllerini; Maniheizmin Kabûlü Rivayeti ise yabguların etkisiyle Uygurların eski Türk dinini bırakıp Maniheizmi kabûl etmelerini anlatmaktadır. Üçüncü parça olan Göç, Çin ve İran kaynaklarında birbirine çok benzeyen iki kompozisyonlar halindedir ve güneye göçmeye mecbur kalan Dokuz Oğuz-Uygurların macerasının ifadesidir.

⁶² Abdülkadir İnan: Makaleler ve İncelemeler, s.220-237.

⁶³ Nihal Atsız: a.g.e., s.9-33.

Şükrü Elçin'in destan tasnifi ise özetle şu şekildedir:⁶⁴

1-Eski Destanlar: Bu bölümde Saka Türklerinin Alp Er Tunga hakkındaki destanları, Şu Destanı, Hun-Oğuz Destanları, Göktürk Destanları, Dokuz Oğuz-Uygur Destanları yer almaktadır.

2-İslâmiyetten Sonraki Destanlar: Müslüman Türkler ile Budist Uygurlar arasındaki savaşların, Karahanlıların İslâm medeniyeti dairesine girişinin doğurduğu Manas Destanı ve Cengiznâme, İslâm-Bizans mücadelelerinin eserleri; Battalnâme, Dânişmendnâme, Timur ve Edige, bunların yanısıra didaktik karakter taşıyan her türlü hayat ve tabiat hadiselerinin doğurduğu anonim veya ferdî, 3-75 dörtlüğe kadar uzayan destanlar, bu gruba girmektedir.

Hüseyin Namık Orkun, destanlarımızı Hun, Köktürk, Uygur ve diğer Türk boylarının efsâneleri olmak üzere dört grupta toplamaktadır.⁶⁵

Pertev Naili Boratav'ın destanların gruplandırılması konusundaki görüşlerini, «Türk Destanları Tetkikinin Bugünkü Vaziyeti ve Vardığı Neticeler» başlıklı makalesinde bulabilmekteyiz.⁶⁶ Destanlarımızı sistemleştirme çabaları içinde, Fuad Köprülü ve Zeki Velidî'nin isimlerini sayarak, onların çalışmalarıyla sistemleştirme işinin son şeklini almış görüldüğünü söyleyen Boratav'ın bu konudaki görüşleri özetle şöyledir: «En eski Türk destanî menkıbeleri Alp Ertunga'nın etrafında toplanmışlardır. Alp Ertunga, Kaşgârlı Mahmud'un, Firdevsî'nin ve Yusuf Has Hacib'in eserlerinde ismi geçen, İranlıların Efrâsyâb dedikleri kahramanın çevresinde oluşan destandır. İkinci büyük Türk destanı dairesini Kök Türk efsâneleri teşkil eder. Bunlarla ilgili rivayetler, Çin tarihî kaynaklarında, Reşidüddin ve Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın eserlerinde yer almaktadır. Köktürk Destanları iki epizoddan meydana gelmiştir. Birincisi "Kaynak Epizodu" denilebilecek, Türklerin kurttan yeniden türeyişlerini; ikincisi ise gittikçe kalabalıklaşan Köktürklerin Ergenekon'dan çıkarak yayılmalarını ve hakanlık kurmalarını anlatan epizotlardır. Başka bir daire de Cüveynî'nin oldukça geniş bilgi verdiği Uygur dairesidir. Bu daireye "Bozkurt"tan bahseden bir epizot ile "Göç" epizodu girer. Dördüncü destan dairesini «Oğuz» menkıbeleri oluşturur. Reşidüddin ve Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın bahsettiği bu destana ait manzum metin parçalarının bulunduğu müstakil eserler ele geçmiştir; ancak, bunlar, Oğuz'un menkıbevi tarihini özetinden başka birşey olmayan, Dede Korkud Hikâyeleri ile Yazıcıoğlu'nun

⁶⁴ Şükrü Elçin: *Halk Edebiyatına Giriş*, s.72-81.

⁶⁵ Hüseyin Namık Orkun: *Türk Efsâneleri*, s.3.

⁶⁶ Pertev Naili Boratav: *Folklor ve Edebiyat-II*, s.71-87.

Şehnâme'sinin başına koyduğu Türkçe metindir. Bunlardan sonra İslâm medeniyetine giren Türklerin yeni şartlar içinde meydana getirdikleri destanî menkıbeler veya eski menkıbelerin yeni muhitte aldıkları şekiller ortaya çıkar. Türkistan'ın Müslüman oluşunu anlatan Satuk Buğra Han, Kırgızların din mücadelelerini anlatan Manas Destanı, Türk Mutasavvıfı Ahmed Yesevî'nin menkıbeleri, Osmanlı fetihleriyle birleşen Hacı Bektaş, Balkanlar'da İslâmiyeti yaymaya çalışan Sarı Saltuk, Bağdat'ta şehit olan kahraman Genç Osman etrafındaki tarihî-menkıbevi mahsüller, İslâmiyetin kabûlünden sonraki döneme aittir. Bunların içinde destandan romana geçişte bir aşama oluşturan Battal Gazi ve Danişmend Gazi etrafında oluşmuş menkıbeleri de sayabiliriz. Bunlardan birincisi, konusunu Araplarla Bizans mücadelesinden, ikincisi ise Selçuklu fetihlerinden almıştır. Ancak, ikisinin de oluştuğu yer Anadolu'dur. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme devri de, yeni bir takım destanî-menkıbevi eserlerin oluşmasına imkân veren bir devirdir ve Köroğlu manzumeleri bu döneme ait karakteristik örnekler olarak karşımıza çıkar. Şekil olarak epik karakterde olmasa bile, epik kahramanından dolayı Köroğlu'na «destan» demek fazla mübalağalı olmaz; ancak, Köroğlu'nda yer alan temleri bir büyük sanatkar, zamanında görüp ifade edebilseydi, o zaman Köroğlu gerçek bir manzum destan olabilirdi. Yine de o devirde saz şairlerinin an'anelerine uygun ifade kalıplarıyla terennüm edilen Köroğlu için, destanî mahsullerimizin son örneğini oluşturuyor denilebilir.»

Faruk Kadri Timurtaş da destanları dönem ve boylara göre gruplandırma yoluna gitmektedir:

I- İslâmiyetten Önceki Türk Destanları:

- 1- Yaratılış Destanı
- 2- Saka Destanları:
 - a- Alp Er Tunga Destanı
 - b- Şu Destanı
- 3- Kun-Oğuz Destanları
- 4- Kök Türk Destanları:
 - a-Bozkurt Destanı
 - b-Ergenekon Destanı
 - c-Köroğlu Destanı
- 5- Siyenpi Destanı

6- Uygur Destanları:

a- Türeyiş Destanı

b- Mani Dininin Kabûlü Destanı

c- Göç Destanı

II- İslâmiyetten Sonraki Destanlar:

1- Manas Destanı

2- Cengiz Han Destanı

3- Timur Destanı

4- Seyyid Battal Gazi Destanı

5- Danişmend Gazi Destanı⁶⁷

Ali Öztürk, destanların gruplandırılması konusuna Türk tarihinin siyasî karakterine göre bakmaktadır:

I- Şamanist devlet erkinden kaynaklanan destanlar:

1- Alp Er Tunga Destanı

2- Saka-Şu Destanı

3- Oğuz Kağan Destanı

4- Kök-Türk Destanları (Bozkurt-Ergenekon)

5- Uygur Destanları (Türeyiş, Mani Dininin Kabûlü, Göç)

6- Dede Korkud Destanları (Oğuz Boy Destanları)

7- Kırgız-Manas Destanı

8- Köroğlu Destanı

II- İslâm Çağı Türk Destanları-İdeolojik Destanlar:

1- Battal Gazi Destanı

2- Danişmend Gazi Destanı

3- Saltuk Buğra Destanı

⁶⁷ Faruk Kadri Timurtaş: «Türk Destanları», Türk Kültürü, S.33.

4- Saru Saltuk Baba Destanı

III- Millî ve siyasî varlığa yönelik mücadelelerin destanı:

1- Kırım Destanları (Adil Sultan Destanı)

2- Edige Destanı

3- Nazigim -Kalmuk Mücadelesi- Destanı

4- Şeyh Şamil Destanı

IV- Yerel ve kişisel davranışları sergileyen destanlar:

1- Genç Osman Destanı'ndan rivayetleşen destanlar

2- Grijgal (Başını Vermeyen Şehit) Destanı

3- Plevne Destanı

4- Sivastopol ve Kırım Destanı

5- Zağra Göç Destanı

6- Çanakkale Destanı⁶⁸

Ali Öztürk'ün gruplandırmasında yer alan İslâm Çağı Türk Destanları, destandan hikâyeye geçişi temsil eden ara türler olarak değerlendirilebilir.

Yukarıya aldığımız aldığımız araştırmacıların destan tasnifleri bize göstermektedir ki Fuad Köprülü'nün coğrafi sahalara, Zeki Velîdî'nin tarihe dayanabilen kahramanlara, Ali Öztürk'ün Türk tarihinin siyasî karakterine göre yaptığı gruplandırmalar dışında bütün değerlendirmeler, boylar dikkate alınarak yapılmıştır. Bu çalışmalarda, Nihal Atsız ve Faruk Kadri Timurtaş'ın «Siyenpi Destanı»'nı göz önünde bulundurması; Köroğlu'nu Zeki Velîdî'nin 7-8. asırlara, Pertev Naili Boratav'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme dönemine ait olarak görmeleri gibi, bazı kahramanların farklı dönemlere dayandırılmaları; Ali Öztürk'ün son dönemlerde oluşmuş destanları gruplandırmaya alması gibi noktalar dışında, bakış açıları kadar, gruplandırmalar da birbirine yakındır.

2-Manas Destanı ile İlgili Çalışmalar:

Türk destan geleneği içinde Kırgız Türklerine ait olan «Manas Destanı», hacmi bakımından dünyanın en büyük destanı olarak karşımıza çıkar. Eski Türk

⁶⁸ Ali Öztürk: Türk Anonim Edebiyatı, s.184-185.

destanlarından ve mitolojisinden izler taşıyan «Manas Destanı», Kırgızların dış düşmanları olan Kalmuklar ve Çinliler ile yaptıkları savaşlarla kendi içlerindeki mücadele ve karışıklıkların baştan sona manzum olarak ifadesidir.

Bu destan, Orta Asya Türk tarih ve medeniyetine ait hatıraları ve etnografik malzemeleri ihtiva etmesi sebebiyle, yalnız Kırgız Türklerinin değil, bütün Türk boylarının abide niteliğinde, dev bir eseridir. Ancak bu esere karşı farklı yaklaşımlar da dikkati çekmektedir.

«Turkestanskaya Pravda» gazetesinde Manas Destanı için, pantürkizm ülküsünün gelişmesi devrinde doğduğu, şoven duyguları yansıttığı, ilim bakımından çok kıymetli bir eser olmakla beraber, Kırgızların ve diğer Türk kavimlerinin millî gelişmelerine zararlı bir yön verebileceği, bu sebeple ihtiyatlı olunması gerektiğinin ifade edildiği bilinmektedir.⁶⁹

Bahaeddin Ögel'e göre Manas, Oğuz-Han efsânesini taklit etme yoluyla, Kırgızların kendi dar dünya görüşlerine göre söylenmiş bir bahadırılık hikâyesidir. Henüz iptidai bir göçebe hayatı yaşayan, büyük devlet hayatı yaşamamış, dünya hakkında bilgi ve görüşleri dar olan bir Türk kavmine aittir.

Cengiz Aytmatof, Manas Destanı'na yazdığı ön sözde Manas Destanını «eski Kırgız ruhunun zirvesi» olarak nitelendirmekte ve «Taşıdığı sanat kudretiyle birçok vakanın kaygılı ve uğurlu hallerini bünyesinde saklayan, taşıdığı iman ve felsefe mazmunlarıyla millet kaderini her yönüyle -geçim derdi, sefalet, ailevi problemler, töre ve âdet, bütün genişliğiyle sosyal hayat- kucaklayan, dünyada eşine ender rastlanan, evrensel destan sanatının şaheserlerinden biridir.» demektedir.⁷⁰

Abdülkadir İnan, Manas Destanı'nın göçebe ve cengâver Kırgız Türklerinin hayatlarını bütün teferruatıyla yaşattığını, gündelik Rus gazetelerindeki Manas'a dair yazıların fırkacılık ve Rus hakimiyetini yansıttığını söylemektedir.⁷¹

Destan geleneğimizin bu büyük eserinde yer alan kahramanların hayatları, Oğuz Destanı ve Dede Korkud Hikâyeleri ile benzerlikler gösterdiği gibi, Orhun Abideleri'nden itibaren yazılı edebiyatımızda ve tarihimizde de takip edebildiğimiz, Türk boylarının birbirleriyle mücadeleleri, bu destanda da hakim ve ortak konular olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁹ Geniş bilgi için bkz., Abdülkadir İnan: *Makaleler ve İncelemeler*, s.100-101.

⁷⁰ Bu önsözün Türkiye Türkçesine aktarılmış metni için bkz. «Kadim Kırgız Ruhunun Zirvesi», (Aktaranlar: İkbal Kurban, Ali Akbaş) Kardeş Edebiyatlar, 1982., S.3.

⁷¹ Abdülkadir İnan: a.g.e., s.100.

Sözlü edebiyat geleneğinin nesilden nesile sürme özelliğinin günümüzde yaşayan delillerinden birisi olan Manas Destanı, bugün Kırgız ve Kazak Türkleri arasında, kendilerine, diğer comokçu-ırçı (destancı)'lardan ayırmak üzere, anlattıkları daireye göre «Manasçı» veya «Semeteyci» denilen destan anlatıcıları tarafından bir milyon mısra halinde anlatılmaktadır.

Manas Destanı, Manas'ın doğuşuyla başlayıp maceralarıyla devam etmektedir. Manas'ın ölümü ile sona eren birinci daireden sonra, Manas'ın oğlu Semetey'in doğumu, yaptığı işler ve ölümünden oluşan ikinci daire, bundan sonra da Semetey'in oğlu Seytek'in dünyaya gelişini ve babasının öcünü alışı dile getiren üçüncü daire gelmektedir. Bu üç daireden başka Coloy Han ve Er Töstük parçaları da Manas Destanı içinde yer almaktadır.

Manas Destanı'ndan bahseden en eski kaynak, Seyfeddin Ahsikendi'nin XVI. asırda yazdığı *Mecmû'u-Tevârih* adlı eseridir. Bu mecmuuda yazar, Manas'tan XIV. asır Alınordu hanlarına bağlı beylerden Yakup Bey'in oğlu olarak tarihî-menkıbevî bir şahsiyet halinde bahseder; ancak, bu tarihî bilgi sonraki kaynaklar tarafından doğrulanmamıştır.

Uzun asırlar boyunca Manas ile ilgili bu sınırlı bilginin dışında herhangi bir kaynağa rastlanmaz. XIX. asrın başlarında Orta Asya kavimlerini ve coğrafyasını tanımak amacıyla başlayan ilmi seyahatler sırasında K.L. Vrangeli'nin tanzim ettiği bir raporda, Kırgız soy kütüğünden, Manas ve onun oğlu Semetey'den Nogayların beyi olarak söz edilmektedir. Destan hakkında tafsilatlı bilgi verip bu destanı ilim dünyasına ilk tanıtan ise *Kırgız-Kazak Türklerinden Türkolog Velihanoğlu Çokan Töre'dir*. Manas Destanı'ndan bahseden iki makalesinin, 1861 yılında «Rus Coğrafya Cemiyeti Yazıları» mecmuasının I. ve II. kitaplarında yer aldığı, tespit ettiği Köketay Hanning Ertegüsü'nin Rusça tercümesinin, Velihanoğlu Çokan'ın Mecmua-yı Asarı adıyla çıkarılan kitapta yer aldığı bilinmektedir.⁷² Uzun müddet ortaya çıkmayan Kırgız Türkçesi ile derlenmiş orijinal metin, aşağı yukarı bir asır sonra Alkey Margulan tarafından, 1964 yılında bulunmuştur. Margulan bu metni 1973 yılında Kazak yazı diline aktararak neşrettikten sonra, aynı metin A.H. Hatto tarafından 1977 yılında Kırgız yazı diline aktarılmış ve İngilizce'ye çevilerek destan üzerinde bir değerlendirme yapılmıştır.⁷³

⁷² Abdülkadir İnan: a.g.e., s.55-56.

⁷³ Geniş bilgi için bkz. Dursun Yıldırım: *Manas Destanı ve Köketay Hanning Ertegüsü* (Basılmamış doğ. tezi), s.III-IV.

Manas Destanı ilk defa bir bütün halinde Radloff tarafından derlenmiştir. 1862-1869 yılları arasında Isık Köl civarında dolaşan Radloff, derlediği malzemeyi 1885 yılında Almanca tercümesi ile birlikte üç bölüm halinde yayımlamıştır. Bu bölümler, Manas, Coloy Kan ve Er Töştük isimleri altında toplanmıştır. Manas bölümü 12454, Coloy Kan bölümü 5322, Er Töştük bölümü ise 2146 mısra olmak üzere bu metin 19922 mısradan oluşmaktadır.

Radloff, Kırgız destanlarına ayırdığı Proben'in V. cildine yazdığı önsözde, genel bir destan değerlendirmesi yaparken Abakan Tatarları ile Tiyanşan Kırgızlarının destanlarını mukayese etmiş, kökleri aynı olan bu iki Türk boyundan Abakan Tatarlarına ait destanların, eski destanlarının parçalanmış şekline ait muhtelif epizotlar, birbiriyle ilgisi olmayan müstakil hikâyeler, masallar ve olağanüstü güçlü, korkunç alpların harikalarla dolu hayatları ve kaderlerinin tasvir edildiği epopeler olduğunu, oysa ki Kırgız destanı şiirlerinde tabiatüstü olaylar, korkunç bir masal dünyası tasvir edilmediğini söylemektedir. Manas Destanı'nın kahramanları meziyet ve zaafları ile gerçek kişilerdir. Destanda geçen olağanüstü olaylar, ancak süs olarak kullanılmaktadır.⁷⁴

Bu genel değerlendirmeden sonra Radloff, derlediği metin ile ilgili olarak, destanı anlatan Manasçının kendisini Rus elçisi sandığını, Manas'ı Rus çarının dostu olarak göstermek suretiyle hoşla gitmeyi amaçladığını ve kendisine oyun oynadığını ifade etmektedir. Gerçekten de Radloff'un derlediği Manas Destanı'nın çeşitli yerlerinde Rus çarı «Ak Padiş» olarak nitelendirilmekte ve Manas'la iyi ilişkileri olduğu vurgulanmaktadır. Bu, esnek yaklaşım olarak kabul edilmelidir. Tiyatro eserleri «açık eser-kapalı eser» olarak iki grupta incelenmektedir. Açık eser, seyirciye, dinleyiciye ve türlü faktörlere göre çeşitlenen ve değişebilen eserdir. Folklor mahsullerinin büyük bir bölümünün, özellikle destanların, kalabalık dinleyici önünde icra edildiği bilinmektedir. Meddah ve biyografik halk hikâyelerinde dinleyiciye göre değişiklik yapıldığı gibi, destanlarda da, çeşitli faktörlerin anlatımı etkilemesi ve değişime yol açması doğaldır. Destanları da açık eser anlayışı ile değerlendirmenin, örneklerdeki varyantlaşma ve değişimleri açıklamada yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

Radloff'un derlediği bu metinle ilgili olarak Bahaeddin Ögel, destanın çeşitli varyantları içinde en orijinalinin Radloff'un metni olduğunu söylerken⁷⁵ Fuad Köprülü,

⁷⁴ W. Radloff: Proben V, s. 496.

⁷⁵ Bahaeddin Ögel: Türk Mitolojisi, s.496.

bilhassa Er Coloy ve Er Töştük bölümlerinin renksiz, hatta biraz sıkıcı olduğunu ileri sürmektedir.⁷⁶

Abdülkadir İnan, 1941'de yayımlanan «Büyük Sefer» epizotunun Radloff metninde yer almadığını, bu epizotun Radloff metninden çok daha mükemmel ve güzel olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷

Radloff'un derlediği metinden sonra, ünlü Manasçılardan daha tafsilatlı, mükemmel ve güvenilir metinler derlenmiştir. Ancak Radloff'un metni, bu derlemeler içinde ilk tam metin olması açısından önceliğe sahiptir. Folklor çalışmalarında bütün varyantların ayrı ayrı değeri vardır. Bu sebeple elimizdeki ilk tam metin olan Radloff varyantını bu bakış açısıyla değerlendirmek, Manas ile ilgili diğer çalışmaların sağlığı açısından da önemli olduğu gibi, folklor mahsullerinin tabiatı ile ilgili bir takım değerlendirmeler ve karşılaştırmalar yapılmasına da imkân sağlamaktadır.

Radloff'tan sonra yapılan derleme, L. Von Almas'yın yaptığı derlemedir. Destanla ilgili görüşlerini ifade eden bir makale ile birlikte Manas'ın «Pekin Seferi»ne ait 72 mısralık kısa bir bölümü Almanca tercümesi ile birlikte «Keleti Szemle»de, 1911 yılında yayımlayan Almas'yın, makalesinde Manas dairesinin yirmi bin, Semetey ve Seytek dairelerinin otuz bin civarında mısradan oluştuğunu, hakiki halk destanı olan bu eserin, İslâmî tesirler altında bulunduğunu ileri sürdüğünü Abdülkadir İnan belirtmektedir.⁷⁸

1917 Yılı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nde Manas ile ilgili derlemeler hız kazanmıştır. 1917-1924 yılları arasında Arabayoğlu, Manasçı Tımbek'ten 400.000 mısra tespit etmiş, ancak bunun 3620 mısralık bir bölümü Arap harfleriyle yayımlanmıştır.⁷⁹

Bu ilk derlemelerden sonra, Sovyetler Birliği döneminde Manas Destanı Türklük ve İslâmcılık görüşlerini canlı tutacağından endişe edilerek zararlı görülmüş, destanla ilgili çalışmalar engellenmek istenmiştir; fakat, Taşım Bacıev ve Ziyaş Bektanov gibi araştırmacıların cezalandırılmaları bile, bu çalışmaları aksatmakla birlikte, halkın destana olan büyük sevgisi ve sahip çıkışı ile amacına ulaşamamıştır. 1922 yılında İbray Abdrahmanov, devrin usta Manasçısı Sagımbay Orazbakov'dan destanın birinci bölümünü derlemiştir. Orazbakov'un ölümü üzerine diğer bölümler, Sayakbay Karaleyev'den tamamlanarak toplam 25.665 mısralık bir Manas Destanı

⁷⁶ Fuad Köprülü: Türk Edebiyatı Tarihi, s.160.

⁷⁷ Abdülkadir İnan: a.g.e., s.123.

⁷⁸ " : Türkoloji Ders Hülâsaları, s.55-56.

⁷⁹ Tımbek Capioğlu: Semeteydin Ayçörökkö Üylenişi, Moskova, 1925.

varyantı derlenmiş ve üç cilt halinde Kril alfabesiyle, Kırgız Türkçesi ve Rusça metin bir arada yayımlanmıştır.⁸⁰ Görebilme fırsatı bulduğumuz bu üç ciltlik eserde, Manas Destanı'nın bu iki dildeki metninin yanısıra bazı kelimeler ve özel isimlerle ilgili açıklamalar, usta Manasçılar ve Manas Destanı ile ilgili çalışmalar ve derlemelerle ilgili bilgiler Rusça; kısa bir tanıtma yazısı da İngilizce olarak yer almaktadır. Ünlü Manasçılardan Sayakbay Karalaev'den derlenen Manas Destanı metni de bölümler halinde peyderpey yayımlanmış; fakat, hem bu yayıma hem de bahsettiğimiz Sagımbay Orazbakoğlu varyantına yayım sırasında, Ruslar tarafında Türklük ve İslâmiyet ile ilgili kısımların çıkarılması şeklinde müdahaleler yapılmıştır.

Kırgız Türkleri arasında ilk Manasçı olarak Manas'ın kırk çorasından biri olan İraman'ın İrçioğlu bilinmektedir. Bundan beş yüz sene evvel yaşadığı rivayet edilen Toktogul İrçi ise, halk arasında ayrı bir hatıra sahiptir. Asıl, 18. yüzyıldan bu yana, Nooruz, Togolog Moldo, Şapak İrismendeev, Canıbay Kocakov, Moldobasan, Musulman Kulov, Cakşılık Sarıkov, Togolog Moldo, Bağış Sazanov, Nazar Bolot, Candeke, Çoyüke Ömüroğlu, Akılbek, Tosbibek, Dıykanbay, Surançı, Kara İrçi, Tınıbek Capioğlu, Almabek, Toycubekov, Keldibek Barıboz-uulu, Balık (Bekmurat) Kumar-uulu, Naymanbay, Çonbaş, gibi usta Manasçıların bir çoğu söyleyişleri ile birer mektep oluşturarak kendilerinden sonra gelen Manasçılara örnek teşkil etmişlerdir. Bu Manasçılardan destanın çeşitli varyant ve epizotları tespit edilmiştir.⁸¹ Kırgız İlimler Akademisi'nde Manas dairesinin on sekiz, Semetey dairesinin yirmi bir ve Seytek dairesinin sekiz varyantı derlenmiş durumdadır.⁸² Manas'ın küçük torunlarına ait Alımsarık, Kulunsarık ve Kenen daireleri ile Er Töştük ve Er Coloy'a ait bölümleri de saydığımızda derlenen varyantlar elli, mısra sayısı bir milyon civarındadır. Doğu Türkistan'da yaşayan Manasçı Yusuf Mamay'ın varyantı da zengin varyantlar arasında yer almaktadır.

Bu derlemelerden ve folklor malzemelerinin değerlendirilmesi çalışmalarında mesafeler katedildikten sonra, Manas Destanı yavaş yavaş araştırmacıların ilgi odağı haline gelmiştir. Manas Destanı üzerinde yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu Almanca ve Rusçadır. G. Potanin, S.E. Malov, P. Kuşner, S.M. Abranson, A.N. Bernştam, A. Hatto, Gryaznov, D.L. Brudniy, Canıbay Kocakov, Akmat Rismendeev,

⁸⁰ Manas, Kitep I, Moskova, 1984.

Kitep II, Moskova II, 1988.

Kitep III, Moskova, 1990.

⁸¹ Manas, Kitep I, s.427.

⁸² Dursun Yıldırım: *Manas Destanı ve Köketay Hanning Ertegüsü* (Basılmamış doğ. tezi), s.28.

Dunkana Kaçıkееv, Aktan Tınıbekov, Mambetali Aşımbaev, bu konuda çalışmışlardır.⁸³

Manas Destanı'nın Radloff metni ile ilgili, batıda dikkati çeken iki çalışma, Pavet de Courteille'in yazdığı makale⁸⁴ ile Hatto'nun yaptığı tercüme ve değerlendirmedir⁸⁵

Türkiye'de Abdülkadir İnan, Manas Destanı'nı nesir olarak yayımlamıştır⁸⁶. Fuad Köprülü⁸⁷ Zeki Velîdi Togan⁸⁸ ve Abdülkadir İnan⁸⁹ Manas Destanı'na dikkatleri çeken ilk araştırmacılarıdır. Onların çalışmalarından sonra Manas, edebiyat tarihçilerimizin eserlerinde kısa bilgi ve özet halinde yer almıştır. Radloff'un derlediği metnin Almancasının Türkçe'ye çevirisinden ibaret bir lisans tezi, bu konuda Türkiye'de yapılan ilk ilmi çalışmalardandır⁹⁰. İstanbul Üniversitesi'nde yapılan ikinci çalışma da yine bir metin aktarma çalışmasıdır.⁹¹ Dursun Yıldırım, Doçentlik Tezi'nde, Çokan Velihanoğlu'nun derlediği «Köketay Hanning Ertegüsü» parçasının tahlilini yapıp destanın bu bölümünü Latin Alfabesine aktararak vermiştir.⁹²

Mehmet Kaplan, Manas Destanı hakkında bilgi ve kısa metinler vererek kahramanlar üzerinde durmuştur⁹³

Pertev Naili Boratav, Türk Destanları tetkikinin bugünkü durumu ve vardığı sonuçları ortaya koyarken, Manas Destanı'nın da doğuşu ve epizotları meselesine açıklık getirmeye çalışmıştır.⁹⁴ Pertev Naili Boratav'ın da üzerinde durduğu Manas Destanı'nın doğuşu konusunda araştırmacıların farklı görüşleri dikkati çekmektedir. Ayezof ile Bernştam'ın M.S.VII-IX. asırlar, Yunusaliev ve Abdülkadir İnan'ın M.S. IX-XI. asırlar, Fuad Köprülü ve Zeki Velîdi Togan'ın IX-XII. asırlar, Marquart'ın XII.asır,

⁸³ Manas, Kitep I, s.486-489.

⁸⁴ Pavet de Courteille: «W. Radloff. Proben», (Tenkid), Journal Asiatique, C.X, 1887, s.350-362.

⁸⁵ Arthur T. Hatto: *Re-edited, newly translated and with commentary by Arthur Hatto*, Wiesbaden, 1990

⁸⁶ Abdülkadir İnan: *Manas Destanı*, 2. Baskı, İst., 1992.

⁸⁷ Fuad Köprülü: *Türk Edebiyatı Tarihi*, s.158-161.

⁸⁸ Zeki Velîdi Togan, a.g.m.

⁸⁹ Abdülkadir İnan: *Makaleler ve İncelemeler*, s.99-164.

⁹⁰ Şaziye Berin: *Manas*, (Basılmamış Lisans tezi), İ. Ü., Edebiyat Fakültesi.

⁹¹ Laya Şapiya: *Manas Destanı*, (Basılmamış Lisans Tezi), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi.

⁹² Dursun Yıldırım: *Köketay Hanning Ertegüsü*, (Basılmamış Doç. Tezi), H.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı.

⁹³ Mehmet Kaplan: *Edebiyat Araştırmaları III*, s.

⁹⁴ Pertev Naili Boratav: *Folklor ve Edebiyat II*, s.71-87.

Zhirmunsky'nin VI. asır, Hatto'nun XIX-XX. asır olarak gösterdikleri⁹⁵, Manas'ın teşekkül ettiği devre hakkında da kesin delillere ihtiyacımız vardır.

Üzerinde çalışılması gereken bir başka konu olan motif ve tahlillerle ilgili, Manas Destanı üzerinde müstakil ve tafsilatlı bir çalışma da bugüne kadar yapılmamıştır; ancak, Orhan Şaik Gökyay⁹⁶, Kemâl Yüce⁹⁷, İsa Özkan⁹⁸ çalıştıkları metinleri incelerken Manas'ta bulunan benzer motiflere de atıflarda bulunmaktadırlar.

Manas Destanı konusunda yapılan son çalışma, yukarıda bahsettiğimiz, Şaziye Berin'e ait lisans tezinden faydalanan Emine Gürsoy Naskali'nin yayımladığı Manas Destanı metnidir.⁹⁹ Bu çalışmada, Manas Destanı Kril Alfabesi ve Yeni Türk Alfabesi ile Kırgız Türkçesi olarak verilmekte, metin, Almanca'dan Türkçe'ye tercüme edilmektedir. Eserin sonunda A. Hatto'nun Radloff'un yaptığı derleme hatalarını düzelten çalışması ve özel isimler indeksi de yer almaktadır.

MANAS DESTANI'NIN ÖZETİ

⁹⁵ Dursun Yıldırım: a.g.t., s.37-45.

⁹⁶ Orhan Şaik Gökyay: *Dedem Korkud'un Kitabı*, İst., 1971.

⁹⁷ Kemâl Yüce: *Saltuknâme'de Tarihi, Dinî ve Efsanevî Unsurlar*, Ank., 1987.

⁹⁸ İsa Özkan: *Abdurrahman Han Destanı*, Ank., 1989.

Yusuf Bey-Ahmet Bey "Bozoğlan Destanı", Ank., 1989.

⁹⁹ Emine Gürsoy Naskali, *Manas*, Ank., 1995.

Manas Destanı'nın ana konusu, Manas'ın Kırgız Türklerini esaretten kurtarıp bir bayrak altında toplama çabasıdır. Bu çaba, destanda, Kırgız Türklerinin yaşayış tarzı içinde işlenmektedir. Varyantlarda az-çok farklılıklar olmasına rağmen, ana olaylar aşağı yukarı aynıdır. Radloff varyantının özeti şu şekildedir;

Birinci Bölüm'de destan, Manas'ın soy ağacı ile başlamaktadır. Manas'ın atası Cakıp Han, Kara Han'ın, Kara Han da Böyön Han'ın oğludur. Cakıp Han, Çırçı ile evleneli on dört yıl olmasına rağmen, hâlâ bir erkek çocuk sahibi olamadığı için dertlidir, çünkü erkek çocuk, soyun devamıdır. Yıllar sonra, Cakıp Han, Çırçı'dan bir erkek çocuk sahibi olur ve dört bir tarafa elçiler göndererek toy düzenler. Bu toyda, çocuğa isim de konacaktır. Peygamber gibi dört koca gelerek çocuğa Manas ismini koyar ve onun için hayır dualar ederek Hızır'ın daima yanında olacağını söylerler. Toya gelenler de ikram edilenleri yedikten sonra, Manas için dua ederler ve giderler. Manas, kısa zamanda büyür ve Müslümanları kurtaracağını söyler. Babası Cakıp Han, onu eğitmesi ve kıyamete kadar dostu olması için Bakay'a emanet eder. Manas, kırk çorası ve kıymetli atı Ak Kula ile birlikte on dört yaşında karargâh devirerek han olur, Kırgızları esaretten kurtarıp Kaşgar'daki Çinliyi Turfan'a, Turfan'daki Çinliyi Aksu taraflarına sürüp çıkarır. Batıya ve kuzeye seferler yapar.

İkinci Bölüm'de, bir Kalmuk prensi olan Alman Bet, Kökçö ile karşılaşmakta ve Müslüman olmak istediğini söylemektedir. Kökçö, Alman Bet'e bıyığını kazıtıp sakalını bırakırsa Müslüman olabileceğini söyler. Bunun üzerine onun dediklerini yapan ve görür görmez Kur'an-ı Kerim'i okuyan Alman Bet Müslüman olur ve bundan sonra Kökçö'nün kendisine ikram ettiği, aralarındaki dostluğun andı gibi olan çayı içer. Kökçö böylece kendilerine katılan Alman Bet'i ağırlar ve ona yer yurt verir. Alman Bet, yurduna gidip babasını ve anasını da Müslüman olmaya çağırır; fakat, babası, ilini yurdunu terketmeyeceğini ve Müslüman olmayacağını söyleyerek Alman Bet'i reddeder. Annesi de babasının ardından ayrılmayacağını söyler. Bunun üzerine Alman Bet yurdunu tamamen terk eder, Kökçö'nün yanına geri döner ve onun bütün yurdunu zenginleştirir. Törölerinin yanında apayrı bir yeri olmasını hazmedemeyen ve itibarlarını Alman Bet'e kaptırdıklarını düşünen Kökçö'nün çoraları ve kardeşleri, Kökçö'nün eşlerinden Ak Erkeç ile Alman Bet arasında ilişki olduğunu söyleyerek Kökçö'yü kışkırtırlar. Kökçö at, elbise ne istiyorsa alıp gitmesini söyler, yani Alman Bet'i kovar. Alman Bet hangi atı ve elbiseyi istediğini belirtince, Kökçö kendisine hakaret eder, onları asla vermeyeceğini söyler. Akıllı kadın Ak Erkeç'in bunun sonunda başına felâket geleceğini söyleyerek kendisini uyarmasına rağmen Alman Bet'in gitmesine engel olmaz. Bunun üzerine Alman Bet Manas'ın yanına gider. Manas da bir rüya görmüş ve tabir ettirmek için ilini yurdunu bir toy düzenleyerek toplamıştır. Bu

toyda, kimse Manas'ın rüyasını yormaya cesaret edemez. Sonunda, Acı Bay isimli çoranın, rüyayı Alman Bet'in Kökçö'den ayrılıp kendisine geleceği şeklinde yorması üzerine Manas da Alman Bet'i beklemeye başlar. Manas, Alman Bet'i çok iyi karşılar ve babasına haber göndererek misafiri ağırlamak için hazırlık yapmasını ister. Alman Bet ile birlikte at yarıştıran babasının yanına giderler. Bu sırada anasının kurumuş memelerinden süt gelir ve Manas ile Alman Bet bu sütü emerek süt kardeşi olurlar. Böylece, Manas, bir erkek kardeş sahibi olamamanın boşluğunu Alman Bet ile süt kardeşi olarak doldurur.

Destanın Üçüncü Bölümü'nde, Manas, Kökçö ile savaşmaktadır. Bu savaşın görünen sebebi at sürüleri olsa da, Kıpçak Hanı Kökçö'nün Alman Bet'i kovması ve Alman Bet'in Manas'a sığınması, bu iki kardeş boy arasındaki savaşı hazırlayan zemini teşkil eder. Bu bölümde, Manas ile Ak Padişa dediği Rus Çarı, dost olarak gösterilmekte ve birbirleri ile savaşmayacaklarına söz vermektedirler. Bu epizot, sadece Radloff varyantında yer almaktadır. Sebebi de Manasçı'nın Radloff'u Rus Çarı'nın adamı zannetmesidir. Bunlardan sonra Manas, aldığı iki kadının da savaş ganimeti olduğunu, geleneğe göre isteterek bir kız ile evleneceğini babasına söyler ve babasından, kendisine denk bir kız bulmasını ister. Manas'ın babası Cakıp Han, Manas'a uygun bir kız bulmak için diyar diyar dolaşırken bir koyun çobanına rastlar. Koyun çobanı Manas'a uygun kızın Kara Han'ın kızı Kanıkey olduğunu söyler. Cakıp Han, kızını istemek için Kara Han'a gider. Yolda rastladığı Mengdi Bay, Cakıp Han'ın niyetini öğrenince Kara Han'a Cakıp Han'ın eli boş ve yalnız başına kız istemeye geldiğini söyleyerek aralarına fitne sokmaya çalışır; fakat, Kara Han bu oyuna gelmez ve beylerine de danıştıktan sonra Kanıkey'in Manas'a verilmesine, Manas'ın düşman ardında koşmayı bırakması ve istediği kalımı getirmesi şartı ile karar verir. Manas, kendisinden istenen kalımı büyük bir debdebe ile sürüp getirir. Bu kalım, at, deve, koyun, sığır gibi hayvan sürülerinden oluşmaktadır. Geleneğe göre, Manas'ın, nişanlısı olarak gece Kanıkey'in kaldığı obaya girmesi gerekmektedir. Uyanan Kanıkey, kendisini tanımadığını söyleyip hançer ile saldırınca, aralarında bir mücadele geçer ve Manas, onun bir kız değil, belalı bir yaratık olduğunu söyleyerek evlenme isteğinden dolayı pişmanlığını dile getirir. Kanıkey'i bu hareketinin sonunda savaşa sebep olacağını, kendisini savaş ganimeti olarak alıp yüzünü kara edeceğini, han kızı olduğuna bakmadan koyun çobanlığı yapacağını söyleyerek tehdit eder ve gider. İşin sonunu düşünen Kanıkey, hata ettiğini, soyunun başına büyük bir felâket getirebileceğini anlar ve kırk kız ile çeyizini alarak Manas'ın peşinden, bu evliliği gerçekleştirmek üzere gider. Araya yine fitne sokmaya çalışan Mengdi Bay, Kanıkey'in gitmesi üzerine bunu başaramayınca, yolda Manas'ı zehirletip öldürür. Manas'ın ölümünden sonra anası, babası ve kız kardeşi perişan olurlar, çiftçilik yapmak zorunda kalırlar. Kanıkey, onlara yardım eder. Manas'ın mezarının başından ayrılmayan atı,

kuşu ve tazısının ağılamalarına dayanamayan Allah, Manas'ın dirilmesi için meleklerle emir verir. Bu sırada Kanıkey'in gördüğü bir rüya Manas'ın dirileceği şeklinde yorumlanır. Bunun üzerine Manas'ın mezarına gider ve onun dirilmiş olduğunu görürler. Manas bundan sonra yine iline ve yurduna hakim olur. Düşmanlarına seferler düzenler. Bir gün, Cakıp Han gelinlerini değerlendirirken, Kanıkey'in geleneğe göre çeyizi ile gelmiş bir gelin olmasıyla bahtlı ve tatlı dilli bir kişi olması arasında bağ kurar, diğerlerinin bahtsızlığının dillerine de vurduğunu ve adeta dillerinde sigil bulunduğunu söyler ve Kanıkey'den gelinlerin yahşısı diye söz eder. Bunları işiten Manas, Kanıkey'i görmek için kırk çorasıyla birlikte obasına gider. Manas'ın ve çoralarının geleceğini rüyasında gören Kanıkey, kırk kız ile hazırlık yapmıştır. Gelenlerin hepsini, gayet iyi ağırlar, çeşitli hediyeler verir. Bu, Manas'ın hoşuna gider. Aralarındaki dargınlık da böylece son bulur ve geleneğe göre evlenmiş olurlar.

Dördüncü Bölüm'de, Kökötöy Han'ın ölümü ve oğlu Bok Murun'un onun ölü aşını düzenleyişi anlatılmaktadır. Bu ölü aşına, Müslüman-kâfir ayırdedilmeden herkes çağrılacaktır. Bütün hazırlıklarını tamamlayan Bok Murun, aş sırasında düzenlenecek yarışlarını idare edecek birini aramaktadır. Sonunda Manas bu işi kabûl eder. Müslümanlarla kâfirlerin burada iyi idare edilememesi, sonuçta bir savaşa sebep olabilir. Yarışmalar da bir yarıştan çok, bu iki toplumun güç mücadelesi şeklinde sürer. Manas'ın aylar süren at yarışları boyunca Müslümanlar ile kâfirleri bir arada tutmayı başarmasına rağmen, sonunda yine bir kargaşa çıkar. Bu da, Müslümanların kılınmasına fırsat vermeden Manas tarafından bastırılır ve aş sona erer.

Beşinci Bölüm, Kös Kaman ismini taşımaktadır. Cakıp Bay, daha çocuk iken erkek kardeşi düşmana esir düşmüştür. O zamana kadar düşman arasında yaşayan, orada evlenip çocuk sahibi olan Kös Kaman, Manas'ın nâmını duyduktan sonra göçü düzerek geri gelir. Kanıkey ile Bayıçe Bağdı Döölöt'ün bu adları bile yabancı olan akrabadan hayır gelmeyeceğini, Kös Kaman'ın kurt gibi beş oğlunun Manas'ı paralayacaklarını söylemelerine rağmen, o yaşına kadar kardeşsiz yaşayan Cakıp Han ve öz erkek kardeşi olmayan Manas, bu akrabaların gelişine çok sevinirler. Onlara yer ve yurt verirler, sünnet ettirirler, gelişlerini büyük bir toy ile kutlarlar. Akrabalarının kendilerine böyle sahip çıkmalarından memnun olan Kös Kaman da, onları ağırlamayı düşünür ve davet eder; ancak, çocukları hainlik ederler ve Manas ile kırk çorasını zehirledikten sonra onlara saldırırlar. Manas, akıllı kadın Kanıkey'in ilacı ve Mekke'deki Han Koca'nın (peygamber) yardımı ile kurtulur ve Mekke'ye giderek çoralarının dirilmesi için dua eder. Çünkü, çoraları olmadan, kendisi han da olsa kıymeti yoktur. Manas'ın duaları sayesinde çoralar da dirilir ve hep birlikte bu akrabalarından intikam alırlar.

Semetey'in Doğuşu adını taşıyan Altıncı Bölüm'de Manas ölmektedir. Bu sırada Kanıkey yedi aylık hamiledir. Geleneğe göre, dul kalan kadın, eğer bir erkek

evlât sahibi değilse, kayınbiraderlerinden biri ile evlenmek zorundadır. Cakıp Han'ın, diğer eşlerinden olduğunu bu bölümde anladığımız oğullarından biri ile evlenmesi için Kanıkey'e haber göndermesi üzerine, Kanıkey, kız çocuk dünyaya getirirse evleneceğini, fakat erkek çocuğu olursa asla evlenmeyeceğini bildirir. Doğan çocuğun erkek olması üzerine, iktidarları tehlikeye düşecek olan amcalar ve ulu ata, çocuğu öldürmeye karar verirler. Kanıkey ve Manas'ın annesi çocuğu alıp kaçarlar. Onları bulamayan kayınlar, evini barkını yıkıp yakarlar. Kanıkey ve baybiçe, sığınacak bir yer arayıp yollarda aç ve yaya, perişan olurlar. Manas'ın kıyamete dek dostu olan Bakay, onlara yardım eder ve Kanıkey'in babasının yurduna gitmelerini söyler, yol gösterir. Kanıkey, baba yurduna gider. Burada Kanıkey'in babası onlara sahip çıkar. Bir toy düzenleyerek çocuğa isim koydurmak isteyen Kara Han (Temir Han) ilini yurdunu sabah erkenden toplasa da akşama kadar hiç kimse bu çocuğa isim koymaya cesaret edemez. Akşam saatlerinde, bir aksakal gelerek çocuğa Semetey adını verir. Semetey, burada babasının kim olduğunu bilmeden büyütülecek, zamanı geldiğinde kim olduğu açıklanıp babasının mirasına sahip çıkması, onun ruhunun rahat etmesi için amcaları tarafından verilmeyen ölü aşını vermesi ve anasına yaptıkları kötülüklerin intikamını alması sağlanacaktır. Fakat Semetey daha küçük yaşlarda Manas'ın oğlu olduğunu öğrenir ve babasının yurdunu terk edip orada yaşamasının kendisi için ar olduğunu düşünür. Daha küçük olduğu için gitmesine izin vermeyen annesine hakaret eder. Semetey'i baba yurduna gitmekten vaz geçiremeyen annesi, amcalarının ve atasının kötülüklerini anlatır ve baba dostu Bakay'ın yanına gitmesini söyler. Semetey Bakay'ı bulur ve onun yardımı ile babasından kalan mirası ulu atasından ve amcalarından alır. Geri döndüğünde, anası ile büyük anasını, amcalarının ve atasının kendisine iyi davrandıklarını söyleyerek kandırır. Hep birlikte ata yurduna dönmelerini sağlar. Bakay'ın yanına geldiklerinde Kanıkey ile Baybiçe kandırıldıklarını anlatırlar. Eski yurtlarının yerinde sadece yanmış kazıklar bulan kadınlar, ağlarlar. Semetey, amcası ile atasına yaptıklarının hesabını sorar. Kanıkey kayınlarının, Baybiçe de ölen biricik oğluna hayırsızlık eden kocasının kolunu ve bacağı keserek onları öldürür ve kanlarından içerek intikamlarını almış olurlar. Semetey de ak boz kısarak keserek babasının ruhuna bağışlar ve yurduna sahip çıkar. Babasının çoralarını toparlayarak yurdu idare etmek ister. Çoralar ise, bu yaşlarına kadar Manas'a hizmet ettiklerini, bu yaştan sonra Semetey'e hizmet edemeyeceklerini, karlı dağlarda telef olup akan sulara kapılıp gidebileceklerini düşünerek kendisini terk ederler. Semetey'in bütün yalvarıp yakarmaları boşa çıkar. Çoraların kendisini terk etmeleri, yurt birliğinin tehlikeye girmesi demektir. Bu sebeple, Semetey hepsini öldürür. Bu çoraların arasında, babasının en sadık adamları olan Alman Bet ile Acı Bay da vardır. Onları öldürdüğünde Acı Bay ile Alman Bet'in hamile olan eşleri birer erkek evlât dünyaya getirirler. Bu çocuklardan biri, avucunda kan ile dünyaya geldiği için, buna Kan Çora ismi verilir. Diğer bala kül avuçlayıp doğar, buna da Kül Çora ismi verilir. Semetey, bu çoralar ile

kan kardeşi olarak bir erkek kardeşe sahip olamamanın verdiği boşluğu doldurmaya çalışır.

Destanın son bölümü Semetey adını taşımaktadır. Semetey büyüdüktan sonra, Kan Çora ve Kül Çora ile birlikte düşmanlarına seferler düzenler. Onları yağmalar. Bu sırada adını ve güzelliğini işiterek görmeden âşık olduğu, aslında dayısının nişanlısı olan Ay Çörök'ü kaçıarak evlenir. Semetey dayısı ile arasında meydana tatsızlığı Ümütöy'e birçok malla birlikte kıymetli atı Tay Buurul'u vererek halleder. Bir müddet sonra Kan Çora, Semetey'in daha fazla itibar ettiğini düşündüğü Kül Çora'yı kıskanır. Semetey'in eşlerinden birini de kendine nikâh yapmak istemektedir. Bunun üzerine Semetey'in düşmanı olan Er Kıyas ile işbirliği yaparak Semetey'i tuzağa düşürür. Kıymetli atını da annesinin bütün itirazlarına rağmen Ümütöy'e vermiş olan Semetey, bu tuzaktan kaçamaz. Kül Çora'nın bütün gayretleri de fayda etmez. Kan Çora tarafından öldürülür. Semetey öldüğünde Ay Çörök altı aylık hamiledir. Er Kıyas onu kendisine nikâhlar, Kanıkey'i koyun, Kül Çora'yı da yılki çobanı yapar. Ay Çörök bir oğlan çocuk dünyaya getirdiğinde, Er Kıyas önce bu çocuğu öldürmek ister, fakat Ay Çörök'ün çocuğunu öldürürse babasının yurduna gidip yardım isteyerek kendisinden intikam alacağı yollu tehditleri ve «Sen nikâh kıydığında ben altı aylık hamile idim, bu çocuğun yarısı Semetey'in ise yarısı da senindir.» diye kandırmasıyla öldürmekten vaz geçer. Bir toy düzenleyerek çocuğa isim koydurmak ister, ama kimse bu işe kalkışmaz. Akşam üzeri olduğunda, gökten bir ak-boz atlı iner ve çocuğa Seytek adını vererek kaybolur. Ay Çörök'ün bir erkek çocuk dünyaya getirdiğini duyan Kül Çora, bir bahane ile yıldıktan ayrılıp onu ziyarete gelir. Ay Çörök, ondan, çocuğu büyüyünce tekrar gelip kimin oğlu olduğunu öğretmesini ve babasının intikamını aldırmasını ister. Kül Çora buna söz vererek gider. Seytek, Kıyas'ın yanında kim olduğunu bilmeden büyür. Kül Çora verdiği sözü tutmak için geri gelir; ata binmeyi öğreteceği bahanesiyle Er Kıyas'tan izin alarak Seytek'i götürür. Yıldıya vardıklarında, Seytek'e kendisine ve babasına kötülük edenin Kan Çora olduğunu anlatır. Kan Çora'yı yakalayıp elini kolunu bağlarlar. Kanıkey ile Ay Çörök onun kolunu ve bacağı kesip öldürürler ve kanından içerek biri oğlunun, diğeri eşinin intikamını alır. Er Kıyas'ı da öldüren Seytek, büyük anası Kanıkey'e, anası Ay Çörök'e ve ata yurduna sahip çıkar; başı Taşkent'te ayağı Talas'ta olmak üzere bu toprakların hakimi olur.